T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

Z KUŞAĞI ve DİN

Yüksek Lisans Tezi

NİDA AYDIN

İstanbul, 2020

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

Z KUŞAĞI ve DİN

Yüksek Lisans Tezi

NİDA AYDIN

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Fatma ODABAŞI

İstanbul, 2020

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Nida AYDIN

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Din Sosyolojisi

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Fatma ODABAŞI

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans – Eylül 2020

Anahtar kelimeler: Gençlik, Kuşak, Z Kuşağı, Din, Dindarlık, Habitus

ÖZET

Z KUŞAĞI ve DİN

Kuşak, belirli tarihler arasında doğmuş, bu tarihlerde yaşanan kültürel, toplumsal, ekonomik ve politik olgulardan etkilenmiş birey gruplarını tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Yalnızca dünyaya gelinen tarihler çerçevesinde biyolojik olarak kuşağı tanımlamak mümkün değildir, bu süreçte edinilen ortak toplumsal bilinç de kuşakların ayrılmasında önemli rol oynamıştır. Bu tezde, kuşak sınıflaması içinde "Z Kuşağı" olarak adlandırılan, ailelerini muhafazakâr olarak tanımlayan ve Kur'an kurslarında, orta öğretim ve yüksek öğretim kurumlarında eğitim gören gençlerin dini tutum ve davranışları analiz edilmeye çalışılmıştır. Lise ve üniversite eğitimi ve bu süreç içinde geçen zaman, gençler için toplumsal bilincin edinilmesinde oldukça önemlidir. Genç bu dönemde kimliğini kazanma ve kişiliğine kalıcı biçim verme süreci yaşar. Aynı şekilde bu dönem gencin doğal, ekonomik, sosyal ve kültürel çevreyi algılamasında, dini duygu ve değerlerinin oluşmasında ve değişmesinde etkili bir süreçtir. Bu çalışma, Z Kuşağı özelinde, dini duygu ve değerlerin oluşma sürecinde, aile, okul, arkadaş çevresi, dijital alan ve liberal düşüncelerin etkilerini araştırmayı hedeflemektedir.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname:	Nida AYDIN
Field:	Philosophy and Religious Sciences
Program:	Sociology of Religion
Advisor:	Assist. Prof. Fatma ODABAŞI
Awarded Degree and Date:	Master – September 2020

Keywords: Generation, Generation Z, Youth, Religion, Religiousness, Habitus

ABSTRACT

Generation Z and Religion

Generation, as a term, is used to describe groups of individuals born around certain dates and are affected by the cultural, social, economic, and political phenomena experienced during those dates. It is not possible to define generation solely biologically within the framework of the dates they were born; the collective social consciousness acquired in this process also plays an important role in the classification of generations. This thesis aims to analyze the religious attitudes and behaviors of the young individuals, who are also named as "Generation Z" in the classification of generations, who define their families as religious and receive education in Koran courses, secondary and higher education institutions. High school and university education, and the time spent in this process are very important for young people in acquiring social awareness. In this period, the young individual goes through the process of acquiring identity, permanently shaping his or her personality. Likewise, this period is an important process, forming and effecting the perception of the natural, economic, social, and cultural environment. This study aims to investigate the effects of family, school, friends, digital space, and liberal thoughts in the process of forming religious feelings and values among Generation Z members.

ÖNSÖZ

Bu çalışma, çevremden gözlemlediğim ve bizzat tecrübe ettiğim kuşaklar arası ilişkilere, hayatımızın önemli bir bölümünü kapsayan gençliğe ve toplumun geleceğine ayna tutan gençlere odaklanmaktadır. Tezimiz, giriş ve iki ana bölüm olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin konusu, amacı ve yöntemi hakkında bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde konunun kavramsal ve teorik çerçevesi sunulmuştur. İkinci bölümde ise alandan toplanan veriler ışığında Z Kuşağı'nın din algısı incelenmiştir.

Öncelikle çalışmalarıyla bana örnek olup bu konuya dikkatimi çeken, yazdığım her kelimeyi bıkmadan dikkatlice okuyan ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen; seneler evvel birlikte başladığımız bu yolu tamamlarken bana refakat eden ve tez sürecinde danışmanlığımı üstlenen 41 senelik kıymetli kardeşim Dr. Öğr. Üyesi Fatma Odabaşı'na sonsuz minnetlerimi sunmak isterim. Tez jürimde bulunan, sunduğum çalışmayı dikkatlice okuyup eleştirilerini paylaşan ve bana yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Halil Aydınalp'e ve Dr. Öğr. Üyesi Abdülkadir Yeler'e çok teşekkür ederim. Yüksek Lisans öğrenimim esnasında derslerine katılmaktan onur duyduğum tüm kıymetli hocalarıma ve aynı sınıfları paylaştığım yol arkadaşlarıma ayrı ayrı teşekkür ederim.

Bu tezin konusunu belirlememdeki katkılarından dolayı sevgili kardeşim Mehmet Avni Kiğılı'ya; çalışmam süresince anlayışla yanımda olan değerli eşim Nuri Aydın, biricik evlatlarım Talha ve Mehmet Emir Aydın'a; her zaman desteklerini hissettiğim kıymetli babam Ahmet Yahya Kiğılı, annem Ayşe Vildan Kiğılı, ablam Gülsüm Tuba Çizmeci ve tüm aileme; bu yolculuğuma tanıklık eden ve bana kuvvet veren dostlarıma can-ı gönülden teşekkürler ederim. Tezimi savunduğum günü görebilmiş olsaydı gurur duyacağından emin olduğum canım babaannem Emine Mesude Kiğılı'yı özlem ve rahmetle anıyorum.

Bu tez sayesinde kendisini tanımaktan mutluluk duyduğum, çalışmamın her safhasında yanımda olan, desteğiyle bu süreci kolaylaştıran ve keyifli hale getiren sevgili Sümeyra Güneş'e sonsuz teşekkürler…

Çalışmamın ana konusunu oluşturan gençlerimize ulaşmamı sağlayan tüm güzel insanlara ve saha sürecini renklendiren, bu tezi mümkün kılan, görüşlerini büyük bir içtenlikle çekinmeden benimle paylaşan, hepsi birbirinden değerli 22 gence teşekkürü bir borç bilirim. Onlar, geleceğe daha ümitle bakabilmeme vesile oldular.

En büyük teşekkürüm yarım kalmış bir hikayenin tamamlanmasını nasip eden yüce Yaradan'ıma…

İÇİNDEKİLER

ÖZET i
ABSTRACT ii
ÖNSÖZ iii
İÇİNDEKİLER iv
KISALTMALAR vi
TABLO LİSTESİ vii
GİRİŞ 1

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Temel Soruları ... 1
2. Araştırmanın Kapsam ve Sınırları ... 2
3. Araştırmanın Yöntemi ... 3

1.BÖLÜM: KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE 5

1.1. Gençlik ... 5
1.1.1. Gençlik Kuramları ... 6
1.2. Kuşak Olgusu ... 8
1.2.1. Kuşak Sınıflamaları ... 11
1.3. Z Kuşağı ... 12
1.3.1. Teknoloji Kullanımları ... 12
1.3.2. Bireycilik ... 13
1.3.3. Kırılganlık ve Kaygı ... 13
1.3.4. Dil ve İletişim ... 15
1.4. Araştırmanın Dayandığı Teorik Yaklaşımlar ... 16
1.4.1. Pierre Bourdieu/Alan, Habitus ... 16
1.4.2. Karl Mannheim/Çağın Verniği ve Hetorejen Kuşaklar ... 18
1.4.3. Dindarlığın Boyutları ... 19

2. BÖLÜM: Z KUŞAĞI VE DİN/UYGULAMALI ARAŞTIRMA 21

2.1. Katılımcıların Sosyal Kimlikleri ... 21
2.2. Katılımcıların Kuşakları ve Hayatlarına Dair Sübjektif Algıları ... 23
2.3. Çeşitli Boyutlarıyla Dini Hayatları ... 28

2.3.1. İnanç Boyutu 30
2.3.2. İbadet Boyutu 37
2.3.3. Duygu Boyutu 41
2.3.4. Bilgi Boyutu 43
2.3.5. Etki Boyutu 45
2.4. Dindarlıklarını Etkileyen Unsurlar 53
2.4.1. Sosyal Sermayenin Yapıtaşları: Aile, Eğitim ve Arkadaşlar 53
2.4.1.1. Aile 53
2.4.1.2. Dini Eğitim 55
2.4.1.3. Okul ve Arkadaşlar 56
2.4.1.4. Sınav Kaygısı 59
2.4.2. Dijital Alan 60
2.4.3. Liberal Düşünceler 66
Sonuç ve Öneriler **73**
Kaynakça **76**
EKLER **79**

KISALTMALAR

Akt. Aktaran

Bkz. Bakınız

C. Cilt

Çev. Çeviri

Diğ. Diğerleri

Ed. Editör

s. Sayfa

S. Sayı

Vd. Ve diğerleri

Yay. Yayınları

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. Katılımcıların Sosyal Kimlikleri

Tablo 2. Kuşaklar Arasında Dinin Yaşamdaki Önemi

Tablo 3. Katılımcılar için dinin temel anlamı

Tablo 4. Dindarlık beyanları

Tablo 5. Kuşaklar Arası Komşu Tercihleri

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Temel Soruları

Bir toplumun geleceğinin mimarı o toplumun gençliğidir. Gençlik çoğu zaman yüklendiği bu mimarlık misyonu nedeniyle birçok çalışmaya konu edilmiş, toplumun beklentilerine göre şekillendirilmeye çalışılmış ve "toplumların kalkınma ve gelişme potansiyelinin en önemli unsuru olarak" ortaya konulmuştur. "Gençlik hem genç hem de toplum için 'gelecek' ifade eden bir dönemdir. Genç kendi geleceği ile ilgili hayallerini, hedeflerini ortaya koyarken toplum da gençliği, kendi devamının garantörü olarak görür."[1] Bu nedenlerle gençlik her zaman gelecekle bir arada düşünülmüş; gençliğin gelecekten beklentileri, toplumun gençlikten beklentileriyle bir arada incelenmiştir. Türkiye demografik yapısı itibariyle genç bir toplumdur. TÜİK verilerine göre 15-19 yaş arası gençler toplumun %7.8'ini oluşturmaktadır. Genellikle genç nüfus olarak kabul edilen 15-29 yaş arası gençler Türk toplumunun %23'ünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla Türkiye gibi genç nüfusun yoğunlukta olduğu ülkeler için gençliğin ülkenin geleceği üzerinde oynadığı rol çok daha mühimdir. Nüfus projeksiyonlarına bakıldığı zaman da genç nüfusun toplum üzerindeki etkisini yitirmeyeceğini görmek mümkündür.[2]

Gençlik dönemi bireyin geleceği ile ilgili en önemli kararlarının temellerini attığı dönemdir. "Gençlik dönemi; buluğa erme ile başlayan, fizyolojik ve psikolojik değişmeyi içeren, bireyi sosyalleştiren; dinamik ve değişken bir yaş dönemi olarak değerlendirilmektedir. Bu süreç, ortalama olarak 15-22 yılları arasını kapsayan, belirli kişilik özelliklerinin kalıcı nitelik kazanmaya, bedensel gelişimin tamamlanmaya başladığı bir dönemdir".[3] Birçok çalışmada gençlik dönemi çocukluktan yetişkinliğe yalnızca biyolojik değil aynı zamanda psikolojik ve toplumsal bir geçiş dönemi olarak adlandırılmış ve bu ara dönem kendi buhranlarını beraberinde getirmiştir.[4]

"Gençlik döneminde gencin fiziki, biyolojik, ruhsal ve sosyal yapısındaki değişmelerle birlikte ortaya çıkan bir başka gelişim ve değişim sahası da dindir. . . Genç çocukluğunda genellikle taklit

[1] Fatma Odabaşı, *Gençlerde Din ve Sivil İtaatsizlik*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016),16.

[2] TÜİK, Nüfus Projeksiyonları, 2018-2080.

[3] Muhammet Bayraktar. "Gençlik Döneminde Görülen Obsesif Kompulsif Belirtinin İnanç, İbadet ve Dini Bilgi Düzeyi Gibi Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 17 (2017), 151-175.

[4] Odabaşı, *Din ve Sivil İtaatsizlik,* 32.

yoluyla, sorgulamadan kabul ettiği dini inanç ve değerleri kazanmış olduğu zihin kapasitesiyle tekrar bir gözden geçirir ve anlamlandırır". [5]

Biz de bu çalışmada, bahsi geçen geçiş döneminde ve anlamlandırma sürecinde yer alan 14-20 yaş aralığındaki Z Kuşağı mensubu gençlerin din algılarını ve ailelerinin, arkadaş çevrelerinin, okullarının, teknolojinin ve sosyal medyanın oluşturduğu alanlarda verdikleri var olma mücadelesinde dinin yerini araştırdık.

Genelde gençlik araştırmalarına özelde Z kuşağı ile ilgili literatüre katkı sağlamak amacıyla gerçekleştirdiğimiz bu çalışmamızı aşağıdaki sorular ekseninde şekillendirdik. Araştırmanın temel sorusu "Z kuşağı mensubu gençlerin din algılarını etkileyen temel unsurlar nelerdir?" sorusudur. Bu soruya cevap verebilmek için şu soruları da sormak gerektiği kanaatindeyiz:

1. Aile, ilk ve temel din eğitiminin alındığı kurumdur. Gençlerin aileleriyle olan münasebetleri ve ailelerinin dini hayatları nasıldır?
2. Dinî sosyalleşmede önemli bir yere sahip olan arkadaş çevresi gencin dinî hayatını nasıl etkiler? Arkadaş ilişkileri ve arkadaşlarının inanç/ ibadet durumları nasıldır; hangi konular üzerine konuşur, neler hakkında tartışırlar; vakitlerini nasıl geçirirler?
3. Eğitim çağındaki bu gençlerin, en çok vakit geçirdikleri alanlardan biri olan okullarının dini duygu ve düşüncelerinin şekillenmesinde nasıl bir etkisi vardır? Farklı eğitim sistemine sahip Yatılı Kur'an Kursları, İmam Hatip Liseleri, Özel Liseler, Anadolu Liseleri ve çeşitli üniversitelerde okuyan gençler arasında nasıl bir farklılık vardır?
4. Yaşadıkları çağın beraberinde getirdiği hızlı değişim neticesinde önceki kuşaklardan farklı olarak çok vakit geçirdikleri yeni bir alan olan sosyal medyanın, gençler üzerinde nasıl bir etkisi vardır? Teknolojiyi kullanma pratikleri nelerdir; sanal dünyada nasıl yer alıyorlar ve tüm bunlar dinî hayatlarına nasıl yansıyor?

2. Araştırmanın Kapsam ve Sınırları

Araştırma, çalışmada benimsenen teorik tanım ve yaklaşımlar ışığında, Z Kuşağı'nın dinle ilgili düşünce, kanaat, tutum ve davranışları ekseninde şekillenen din algılarını ve yaşanan din anlamında dindarlık düzey ve biçimlerini ortaya koymakla sınırlıdır. Bu bağlamda Z Kuşağı mensubu 22 gençle birebir görüşme yapılmıştır. Mülakat çerçevesinde ele alınan başlıklar büyük ölçüde araştırmanın sınırlarını da belirlemiştir. Araştırma, kullanılan kaynakların doğru ve görüşme yapılan

[5]Abdülvahit İmamoğlu ve Adem Yavuz "Üniversite Gençliğinde Dini İnanç ve Umutsuzluk İlişkisi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 12/23 (2011-1), 205-24.

kişilerin samimi olduğu varsayımı üzerine kurulmuştur. Bu çalışma 14-20 yaş arası Kur'an kurslarında, orta öğretim ve yüksek öğretim kurumlarında eğitimlerine devam eden; ekonomik olarak üst, orta ve alt gruplara mensup; ailelerini mütedeyyin olarak tanımlayan kız ve erkek öğrencilerden meydana gelen 22 kişilik bir örneklem grubuyla sınırlıdır.

Bulgular, araştırmaya katılan görüşmecilerin görüşleriyle sınırlı olmakla beraber, benzeri araştırmalar için genel bir fikir verme imkânı da sunmaktadır. Araştırma belli bir zaman diliminde yapıldığı için boylamsal değil, kesitseldir. Araştırmaya katılanların kanaat, tutum ve davranışları zamanla değişebileceği için, araştırma yapıldığı zamanla sınırlıdır. Bununla birlikte, üzerinden ne kadar zaman geçerse geçsin elde edilen bulgular yapıldığı döneme ilişkin tarihi bilgi vererek ilgili literatüre katkı sağlayacaktır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma nitel bir araştırma olup teorik kısımda dolaylı gözlem yöntemi tekniklerinden belge tarama tekniği kullanılmıştır. Uygulamalı kısmın modeli ise genel anlamda mevcut durumu, olay ve olguları olduğu gibi ortaya koymaya çalışan tasvir metodu (tarama modeli) üzerine kurulmuştur. Teknik olarak "görüşme" tekniği kullanılmış, farklı ekonomik, sosyal ve kültürel sınıflardan gelen 14-20 yaş aralığında 22 gençle mülakatlar yapılmıştır. Alandan toplanan verilerde içerik analizi tekniğinden istifade edilmiştir. Görüşmecilerin hepsi ailelerini mütedeyyin olarak tanımlamaktadır ve küçük yaşta temel din eğitimi almışlardır. Araştırmaya katılanların dinle ilgili tutum ve davranışları, inanç-ibadet-sosyal hayat alanlarında sorgulanmış ve bunlar cinsiyet, yaş, okul ortamları gibi bağımsız değişkenlerle ilişkilendirilmeye çalışılmıştır.

Araştırmamızın uygulamalı kısmını oluşturan mülakatlar, Ocak 2020-Mart 2020 ayları arasında gerçekleştirilmiştir. Görüşmeciler, araştırmaya en çok veriyi sağlayacak kişileri belirlemek hedefiyle amaçlı örneklem tekniğiyle belirlenmiştir. İlk görüşmecilerin aracılığıyla diğer katılımcılara ulaşılmış, dolayısıyla kartopu örneklem tekniğinden faydalanılmıştır. Örneklemimiz sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik çeşitliliği sağlamak amacıyla belirlenmiştir. Okul ortamlarının çeşitliliğine önem verilmiş, Kur'an Kursu, Anadolu Lisesi, Özel Lise, İmam Hatip Lisesi ve Üniversiteler gibi farklı alanlardan görüşmeciler seçilmiştir. Kız ve erkek katılımcıların oranlarına dikkat edilmiş 12 kız ve 10 erkek katılımcıyla görüşülmüştür.

Yarı yapılandırılmış ve açık uçlu sorulardan oluşan derinlemesine mülakatlar, görüşmecilerin rahat edebileceği sessiz bir ortamda yüz yüze yapılmıştır. Ortalama bir buçuk ile iki saat arasında değişen görüşmeler, katılımcıların izni dahilinde kayıt altına alınmış ve daha sonra deşifre edilmiştir.

Katılımcılara sorular ve ortalama mülakat süreleri hakkında ön bilgi verilmiştir. Bu çalışmada görüşmecilerin kişisel mahremiyetlerine özen gösterilmiş, gerçek isimlerine yer verilmemiş, kendi izinleriyle, birebir ifadeleri kod isimler verilerek kullanılmıştır.

Araştırmamızın teorik kısmında bize yol gösteren iki temel eseri belirtmemiz gerekir. Birincisi, Fatma Odabaşı'nın *Gençlerde Sivil İtaatsizlik ve Din* adlı çalışmasıdır. Odabaşı bu eserinde, kuşağı sosyolojik bir olgu olarak ele aldıktan sonra araştırma konusunu Y Kuşağı üzerinden okumuştur. Bu yönleriyle araştırmamızın hem teorik hem de uygulamalı kısmı için model olmuştur. İkincisi eser, Jean M. Twenge'nin *i-Nesli* isimli çalışmasıdır. Eser doğrudan Z Kuşağıyla ilgili olduğu için hem teorik kısmın kurgusunda hem de uygulamalı kısımda bize büyük ölçüde rehberlik etmiştir.

Araştırmanın nitel bölümünü desteklemek amacıyla Dünya Değerleri Araştırması'nın 2012 yılında yayınladığı istatistiklerden yararlanılmış, elde edilen mikroveriler STATA programı kullanılarak incelenmiştir, gerekli regresyon analizleri yürütülmüş ve tablo haline getirilmiştir.

Veri kaynağı olarak 2012 yılında yayınlanan Dünya Değerleri Araştırması'nın 6. Dalgası kullanılmıştır. 1605 kişiden toplanan veriler katılımcıların değerleri hakkında çeşitli bilgiler içermektedir. Türkiye'deki veriler toplumu oldukça temsil edecek şekilde tasarlandığından, bu verileri kullanarak önemli sonuçlara varılabilir. Bu araştırmada 1605 katılımcı arasında kadın ve erkeklerin oranı 1.51 ile oldukça eşittir, katılımcıların ortalama yaşı 38.44'tür, en küçüğü 18 ve en yaşlısı 89 yaşındadır. Her eğitim seviyesinden katılımcı vardır. Bütün bu özellikler bu araştırma neticesinde yayınlanan verilerin kullanımını avantajlı kılmaktadır. Yayınlandığı yıl itibari ile doğrudan Z Kuşağı'na ait bir veri elde edemesek de, jenerasyonlar arası değişimin trendini anlayabilmek için bu veriye bakmak oldukça faydalı olacaktır.

1.BÖLÜM: KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Araştırmamızın temel kavramı "Z kuşağı"dır. Ancak bu kuşak gençlik kesiminde yer alan bir kuşak olduğundan öncelikle gençlik kavramından bahsetmek gerekir.

1.1. Gençlik

Bir sosyal kategori olarak çocukluk ve yetişkinlik arasındaki geçiş dönemi olan gençlik, tarihsel süreç içerisinde bugün anladığımız şekline modernite ve sanayileşmenin etkileri neticesinde bürünür. Sanayi toplumlarında gençliğin geleceğin işgücü olarak önem kazanması dolayısı ile 19.yüzyıl ve sonrasında kentleşme, sanayileşme ve eğitim reformları gençlik döneminin süresini uzatır. Günümüzde de gençlik döneminin uzamasında, eğitim süresinin uzamasının etkilerini görmek mümkündür. Modernitenin etkileriyle oluşan gençlik kavramı, önceden 16-25 yaş arası bir dönem olarak kabul edilirken, günümüzde bu dönemin uzayan eğitim süreçleri neticesinde 30 yaşına kadar yükseldiği belirtilir.[6] Bu uzayan gençlik süreci kuşakların yalnızca aralarındaki farklılıklarda değil, aynı kuşak mensupları arasındaki farklılıklarda da kendini gösterir. Aslında gençlik, keskin yaş aralıkları ile ayrılabilecek bir kavram değildir. Gençlik kategorisi, gencin içerisinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel bağlamlar neticesinde oluşur. Bu nedenle, 20 yaşında iki çocuk annesi bir birey yetişkin sınıfında değerlendirilebilirken aynı yaşlarda üniversite öğrencisi bir diğer birey, genç sınıfında değerlendirilebilir. "Gençliğin bir toplumsal kategori olarak tanımlanışında heyecan, yenilik, dinamizm, özgürlükçülük, isyankarlık gibi biyolojik/psikolojik vasıflar vasıtasıyla, gençliğin değişmez bir doğa ya da tip olarak şeyleştirildiği, tarih dışılaştırıldığı, tamamen 'özcü' yaklaşımlar vardır. Oysa gençlik her toplumun özgül bağlamı içerisinde tanımlanan, farklı anlamlar kazanan bir kategoridir".[7] Aynı şekilde görüşmecilerimiz için de her ne kadar mütedeyyin olarak tanımladıkları ailelerden gelseler de sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel bağlamlarda tek bir gençlik tanımıyla kapsanamayacaklarını söylemek mümkündür. Sosyo-ekonomik farklılıkları ne kadar derinleşirse hayattan beklentileri, motivasyonları, gerçekleştirebildikleri hedefleri, gençlik tanımları ve hatta ibadet pratikleri bile farklılaşmaktadır.

Demet Lüküslü gençlik sosyolojisinde, gençlik üzerine bakışları üçe ayırır:

> "Öncülüğünü Herbert Marcuse'un yaptığı birinci bakış açısı gençliği homojen bir kitle olarak kabul ederken, ikincisi, Pierre Bourdieu'nün kelimeleriyle 'Gençlik sadece bir kelimedir,' diyerek gençliğin homojen bir grup olmadığını ve sosyal statüye göre farklı

[6] Demet Lüküslü, "Farklı Kitaplardan Farklı Açılardan Gençlik Analizleri", *Birikim*, 196, (2005), 30-51.

[7] Odabaşı, *Din ve Sivil İtaatsizlik*, 27.

gençliklerin olduğunu vurgular. Françaois Dubet'nin savunduğu üçüncü görüşe göre ise gençler, her ne kadar ait oldukları sosyal kategoriye göre farklılık gösterseler de aynı dönemde doğmuş olmak, benzer şeyleri yaşamış olmak, vs. gibi bazı ortak noktalarda buluşurlar".[8]

Demet Lüküslü, Marcusse, Bourdieu ve Dubet'nin görüşlerini birleştirdiği teorisinin yaptığı mülakatlar neticesinde doğrulandığını söyler ve her ne kadar farklı koşullarda yaşasalar da gençlerin ortak hayaller ve beklentilerde buluştuklarını belirtir.

1.1.1. Gençlik Kuramları

Çevre ve eğitimin genç üzerindeki etkisinden ilk bahsedenlerden biri Platon'dur. Çevresel tecrübelere verilen önem daha sonra Aristo, Locke ve Rousseau tarafından da vurgulanmıştır. "Rousseau ergenlik döneminin yeni bir doğuş olduğunu kabul etmiş ve bu dönemde gencin birlikte yaşadığı diğer insanların farkına vardığını ve onlarla çeşitli ilişkilere girerek giderek sosyal bir varlık olduğunu ifade etmiştir"[9]. Esra Burcu makalesinde gençlik teorilerini, biyolojik, kültürler arası, tarihsel, psikolojik ve sosyolojik yaklaşımları ele alarak sıralamıştır. Gencin bedenine ve fiziksel özelliklerine odaklanan biyolojik yaklaşıma göre, gençlik buluğ çağı ile başlayıp kemik büyümesinin tamamlanması ile sonuçlanan bir süreçtir. Çeşitli toplumlarda gençliğe atfedilen farklı değerleri temel alan kültürlerarası yaklaşıma göre gencin kişilik gelişiminde, yaşadığı toplumdaki "sosyal kurumların, ekonomik modellerin, alışkanlıkların, törelerin, geleneklerin ve dini inançların"[10] etkileri gözlemlenebilir. Esra Burcu tarihsel yaklaşımı temel alan gençlik kuramlarına endüstri devriminin gençlik üzerindeki etkilerini inceleyen Elder ve Katz'ı örnek gösterir. Elder ve Katz'a göre endüstri devrimi ile birlikte genç üzerinde ailenin kontrolü ve gencin aileye bağımlılığı hızla değişmiştir. Bu yaklaşımdaki teoriler, endüstri devrimi gibi tarihsel olayların gençliğin toplum içerisindeki yerinin değişmesinde büyük rol oynadığını öne sürer. Ergenin duygu ve düşüncelerindeki değişimleri temel alan psikolojik yaklaşım içinde geliştirilen gençlik teorilerine örnek olarak, kimliğin oluşumunda çevresel ve kişisel faktörlerin kesişimlerinden yola çıkan Erikson ve Lewin gibi teorisyenler gösterilir. Lewin'e göre "davranış, yaşam alanının bir fonksiyonudur ve bu alan ihtiyaçların, hedeflerin yer aldığı fiziksel, sosyal ve psikolojik faktörleri kapsamaktadır"[11].

---

[8] Lüküslü, *Türkiye'de Gençlik Miti*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 127.

[9] R. E. Muus, "The Philosophical and Historical Roots of the Theories of Adolescence" *Adolescent Behavior and Society*, (New York: Random House, 1971), 3-44, akt. Esra Burcu "Gençlik Teorilerinin Sınıflandırılmasına İlişkin Bir Çalışma" *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 1-2, (1998), 108.

[10] Burcu, "Gençlik Teorilerinin Sınıflandırılmasına İlişkin", 110.

[11] Burcu, "Gençlik Teorilerinin Sınıflandırılmasına İlişkin", 117.

Sosyal çevrenin özelliklerinin gençlik dönemi üzerindeki belirleyici etkisini temel alan sosyolojik yaklaşım içinde geliştirilen gençlik teorilerini yapısal-işlevsel, çatışmacı, sembolik etkileşimci ve alt kültür kuramları olmak üzere dört temel başlıkta toplayabiliriz.[12] Yapısal işlevsel açıdan incelendiğinde gençlik, çocukluk ile yetişkinlik arasında kalan bir geçiş dönemidir. Toplum birbirine bağlı ve belirli bir koordinasyon içerisinde hareket eden parçalardan oluşmaktadır. Gençlik sürecinde birey, toplumun bu parçaları içerisinde hareket etmeyi ve toplumun kuralları ve değerlerini dikkate alarak yaşamayı öğrenir. Karl Mannheim'a göre genellikle nesiller arasında bir yana kolektif gerçekleri diğer yana da somut sosyal grupları koyarak bir ayrım yapmak mümkündür. Aile ve kabile gibi tüm "topluluk grupları" (*Gemeinschaftsgebilde*) kolektif gerçekler başlığı altına girerken, "ilişki grupları" (*Gesselschaftsgebilde*)* somut sosyal gruplar çatısında değerlendirilir:

> "Kuşak topluluk anlamında somut bir grup değildir, yani, üyeleri birbirleri hakkında somut bilgi sahibi olmadan da var olabilirler. . . Bir kuşağın üyeleri kuşkusuz belli şekillerde birbirlerine bağlı olsalar da, aralarındaki bağlar somut bir grup olarak sonuçlanmaz. Nesillerin birliği, temelde, bir sosyal bütün içinde bir dizi bireyin konumunun benzerliği ile oluşur"[13].

Gencin toplumla bütünleşmeyi öğrenme süreci her ne kadar bireysel bir gayret olarak gözükse de aynı yaş gruplarındaki diğer bireylerle ortak bir çabadır. Bu toplumun fonksiyonları içerisinde var olma çabası bize Mannheim'ın bahsettiği nesil birliğini verir.

Toplumla bütünleşmeyi öğrenme süreci genç için her zaman başarıyla sonuçlanmayabilir. Başarısızlık halinde genç kendini toplumun farklı yapıtaşlarıyla ve diğer kuşaklarla bir çatışma içerisinde bulur. Toplumsal değişimdeki hız bu çatışmayı körükleyen faktörlerden biridir. İkinci ana başlıkta yer alan çatışmacı teoriye göre de bu değişimin hızlı olması gençlerin yetişkinliğe geçişlerini zorlaştırmaktadır:

> "Bu kuram, hızlı bilimsel ve teknolojik değişimler karşısında, yapısal dönüşümlerin yaşanmasına, toplumsal ilişkilerin değişmesine, kültürel değerlerin farklılaşmasına ve normlara uygun davranılmaması nedeniyle ahlaki ve sosyo-ekonomik sorunların artmasına işaret eder".[14]

Gençliğin açıklanmaya çalışıldığı üçüncü teori olan sembolik etkileşimci yaklaşım, genç bireyin toplum içerisindeki ilişkiler zincirini ele alır. İnsan sosyal olarak yapısallaşmış gruplar içerisinde doğar ve özellikle gençlik döneminde bu grup içinde kişilik gelişimini tamamlamak üzere adımlar atıp o toplumun kültürel inançları, değerleri ve normları ekseninde sosyal gelişim sürecini

---

[12] Odabaşı,*Din ve Sivil İtaatsizlik,* 33.

*Mannheim *Gemeinschaft* ve *Gesselschaft* ayrımını Cemaat ve Cemiyet ayrımı olarak değil, *gebilde* kelimesini de ekleyerek bu şekilde kullanmıştır.

[13] Karl Mannheim, *The Problem of Generations*, 290.

[14] Odabaşı, *Din ve Sivil İtaatsizlik,* s.34

tamamlar. Sosyalizasyon "fertlerin, kültürlerindeki normları, değerleri, inançları, fikirleri ve yolları öğrendikleri, onları kişiliklerinin parçası haline getirdikleri, böylece kültürlerine uyum sağladıkları"[15] bir olgunlaşma süreci olarak tanımlanır. Gencin toplumdaki sosyalizasyon sürecinde edindiği bilgiler bu teorilerde önem arz etmektedir.

Gençlik homojen bir kavram değildir. Birçok düşünüre göre gençlik derken esasında gençliklerden bahsedilir. Bu heterojen yapı birçok alt kültürü içinde barındırır. Gençlik kuramlarının ele alındığı dördüncü başlık bu alt kültürlerin gençlik anlayışını nasıl şekillendirdiği üzerinde durur. Alt kültürleri incelerken "daha çok giyim tarzı, dinledikleri müzik türü, saç biçimi, kullandıkları dil ve iletişim biçimi, geliştirdikleri değer ve norm gibi"[16] parametreler üzerinde durulur. Daha önce bahsettiğimiz çatışma hali yalnızca nesiller arasında değil, aynı nesil içerisinde de sosyo-ekonomik veya sosyo-kültürel farklılıklar çerçevesinde de gerçekleşebilir. Alt, orta ve üst gelir grupları arasında ayrımlara yol açan ekonomik faktörler veya eğitim durumu ve kültürel sermaye gibi sosyal ayrımlara neden olan faktörler bu heterojen gruplara ait gençlerin toplum içerisindeki davranışlarında, kendilerini ifade etme biçimlerinde, dine atfettikleri önem ve yaşayış tarzlarında da temel belirleyiciler olarak önemli rol oynamaktadırlar.

1.2.Kuşak Olgusu

Kuşak, belirli tarihler arasında doğmuş, bu tarihlerde yaşanan kültürel, toplumsal, ekonomik ve politik olgulardan etkilenmiş birey gruplarını tanımlamak için kullanılan bir terimdir.[17] Geleneksel anlamda, anne-babaların çocuklarının doğumları arasındaki ortalama zaman dilimini ifade eder. Bu biyolojik tanım, her bin yıllık döneme yirmi-yirmi beş yıl aralıklarla bir kuşak yerleştirmekteydi. Ancak günümüzde evlenme yaşının gecikmesi, bu yaş aralığını yirmi beşten otuz bire çıkarmıştır. Ayrıca hızlı gelişen teknoloji, kariyer planları ve çalışma şartlarındaki yenilikler ve farklılaşan toplumsal değerler kuşaklarda da değişime neden olabilmektedir.[18]

Yalnızca dünyaya gelinen tarihler çerçevesinde biyolojik olarak kuşağı tanımlamak mümkün değildir, bu süreçte edinilen ortak toplumsal bilinç de kuşakların ayrılmasında önemli rol oynamıştır. Bir diğer deyişle, kuşak olgusunu "belirli bir yaş aralığındaki insanların çağın getirdiklerini farklı

[15] Burcu, *Gençlik Teorilerinin Sınıflandırmasına İlişkin"*, 124.

[16] Odabaşı, *Din ve Sivil İtaatsizlik,* 21.

[17] TDK sözlüğü, "Kuşak", (erişim Ekim 2019).

[18] Odabaşı, *Din ve Sivil İtaatsizlik,* 41.

şekillerde deneyimlemeleri" olarak tanımlayabiliriz. Yani kuşak matematiksel değil konumsal bir olgudur. Mannheim'a göre insanoğlu, ne zaman bir kişi ölse diğerinin onun yerini almak için doğduğu, nesillerin birbirini takip ettiği daimi bir akış içindedir Yaşanılan zaman içerisinde bireylerin benzer etkilere maruz kalmaları kaçınılmazdır. Çağdaşlık ya da aynı nesle ait olma sadece kronolojik veri değil, benzer etkilere maruz kalma durumu anlamına da gelir. Mannheim'ın "aritmetik mistisizm" olarak açıkladığı, zamanın nicel ve matematiksel değerlendirilmesi kuşakların deneyimlerinin tam olarak kavranabileceği bir alan değildir. Bu nedenle kuşakları incelemede niteliksel bir yaklaşıma gerek duyulur. Nesilleri ayıran zaman aralığı subjektif olarak deneyimlenebilen bir zaman olur ve çağdaşlık aynı belirleyici etkilere maruz kalmanın öznel bir koşulu haline gelir.[19]

Mannheim'in de eleştirdiği biyolojik yaklaşım sonraları daha da geliştirilerek biyolojik faktörlere toplumsal etkilerin de ilave edildiği ve "Strauss-Howe Kuşak Kuramı" olarak sunulmuştur. Bu yaklaşımda, aynı yaş grubu içinde bulunan bireylerin birbirine benzer davranış özellikleri gösterdiği ve her yeni kuşakla bu özelliklerin değişebileceği ifade edildikten sonra toplumlarda yaşanan savaş, ekonomik buhran, göç vb. önemli tarihsel ve sosyal değişimlerin o toplumdaki davranış biçimlerini, eğilimlerini ve değer yargılarını etkileyebileceği belirtilmiştir.[20]

Mannheim'in de belirttiği gibi kuşak sosyolojik açıdan ele alınması gereken bir olgudur. Sosyolojik tanımlara bakıldığında, kuşaklar belli tarihlerde doğmuş, sosyalleşme süreçlerinde müşterek sosyal, siyasî, ekonomik, dinî vb. olaylardan etkilenmiş ve şartlar gereği benzer sorumluluklar üstlenmiş oldukları için ortak değer, inanç, davranış ve beklentilere sahip gruplar olarak açıklanır.[21] Konuya sosyolojik yaklaşan araştırmacılar iki nokta üzerinde dururlar: Birincisi, tarihsel süreç içindeki ortak konum; ikincisi ise, bu tarihi süreç içinde yaşanan hadise ve tecrübeler etrafında şekillenen ortak bilinçtir. Yaşanan ulusal ve uluslararası olaylar ortak belleklerin oluşmasına sebep olmakta ve bu ortak bellek de özellikle gençlerin eğilim, tercih ve davranışlarında etkili olmaktadır[22].

Kuşak olgusuyla ilgili diğer bir tartışma da, meselenin ulusal mı yoksa küresel mi ele alınması gerektiği hususudur. Sosyoloji temelli literatür, bir toplumda değerlerin ekonomik değil de kültürel unsurlar tarafından belirlendiğinin altını çizerek kuşağın da ulusal sınırlar bağlamında incelenmesi gerektiğini belirtir. Ancak bu konuya farklı yaklaşanlar da vardır. Mesela, June Edmund ve Bryan S.

[19] Mannheim, *The Problem of generations,* 282

[20] Odabaşı, *Din ve Sivil İtaatsizlik,* 42.

[21] Mannheim, *The Problem of Generations,* 291-300.

[22] Pınar Süral Özer vd.., "Kuşakların Farklılaşan İş Değerlerine İlişkin emik bir Değerlendirme", *DumlupınarÜniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38 (2013), 125, (erişim Ekim 2019).

Turner, kuşak sosyolojisinin "küresel kuşak" kavramını geliştirmesi gerektiğinden bahseder. Bu görüşe katılanlar, tüm dünyada küreselleşme ve iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle beraber sınırların aşıldığı ve evrensel anlamda benzerlikler görüldüğü, tüm dünyada gençlerin de birbirine benzediğini ve ekonomik ideolojinin kültürel değerleri biçimlendirebileceğini savunurlar.[23]

Margaret Mead kuşak çalışmalarının önemli eserlerinden kabul edilen *Culture and Commitment: A Study of the Generation Gap* adlı kitabında kuşak kavramını incelerken üç farklı toplum tipi üzerinde durur. Mead'in sınıflandırmasına göre yetişkinlerin her anlamda etkilerini gösterdikleri, gençler tarafından model alındıkları postfigüratif toplumlar geleneksel toplumlar olarak değerlendirilir. İkinci toplum tipi olan cofigüratif toplumlarda ise yetişkinlerin yanı sıra yaşıtlarının ve kitle iletişim araçlarının etkileri de gençler üzerinde gözlemlenebilir ve bu modelin neticesinde kuşak çatışmaları sıkça yaşanır. Son olarak hızlı tarihsel ve teknolojik değişimlere gençler kadar kolay ayak uyduramayan yetişkinlerin gençlerin üzerlerindeki etkinliklerini kaybetmeleri sonucunda oluşan prefigüratif toplumlardan bahsedebiliriz ki bu toplumlar, içinde yaşadığımız zamanı değerlendirirken en çok karşılaştığımız toplum tipidir. Bu toplumlarda yaşanan hızlı değişimler neticesinde kuşaklar arasındaki uçurum gittikçe büyümektedir.[24] Mead'ın bu yaklaşımı, toplumları evrimci ve tarihsel bir şemayla okuduğu için eleştirilmiştir. Bizim de katıldığımız bu eleştirilere göre, postfigüratif, cofigüratif ve prefigüratif toplumlar keskin çizgilerle birbirlerinden ayrılamazlar. Bir toplum, farklı kuşakların etkilerini aynı zaman biriminde sürdürmeleri nedeniyle postfigüratif, akranların ve kitle iletişim araçlarının gençler üzerindeki etkileri nedeniyle cofigüratif ve son olarak da yaşanan hızlı toplumsal değişimlere adaptasyonda kuşaklar arasında oluşan uçurumlar nedeniyle aynı zamanda prefigüratif olarak değerlendirilebilirler. Bir diğer deyişle, bir toplum aynı zaman diliminde bu üç toplum tipinin özelliklerini taşıyabilir.[25]

Özetlemek gerekirse, kuşak olgusu sosyolojik açıdan önemlidir. Çünkü, belirli tarihsel bir dönemin, sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel özellik ve şartlarının o dönemde yaşayan insanlar üzerinde benzer ve ortak etkisi vardır. İnsanların kitle iletişim vasıtalarının içine doğduğu bir çağda yaşıyor olması kuşak olgusunun da farklı boyutlarıyla ele alınmasını gerektirir. Hadiselerin belli bir devletin/ülkenin sınırları içinde olması sebebiyle o sınırlar içinde bir kuşak oluşturma tesirine sahip

[23] Bk.June Edmund-Bryan S Turner, "Global Generations: Social Change in the Twentieth Century", The British Journal of Sociology, 56/4, 559-577, (erişim Ekim 2019).

[24]Margaret Mead *Culture and Commitment: A Study of the Generation Gap. Published for the American Museum of Natural History*, (New York: Garden City, 1970), 71.

[25] Demet Lüküslü, "Farklı Kitaplardan Farklı Açılardan Gençlik Analizleri", *Birikim,* 196 (2005), 69-73; Odabaşı, *Din ve Sivil İtaatsizlik,* 31.

olmasının yanında, devletin ve toplumların sınırlarının kalktığı bir küresel ve dijital çağda, kuşak benzeşiminin de etki alanını artırdığını dikkate almak gerekir.[26]

1.2.1. Kuşak Sınıflamaları

Kuşakların neye göre tasnif edileceği meselesi tartışmalı bir konudur. Bununla birlikte genel kabule göre kuşak sınıflamasında temel kriter doğum yılıdır. Farklı ülkelerde aynı dönemde doğmuş insanlar aynı özellikleri göstermeyebilir. Hatta aynı ülke içinde olanların bile zaman zaman farklı özellikler göstermesi muhtemeldir. Bu çekincelerle birlikte, tüm dünyada kabul gören tasnif ışığında ülkemizdeki kuşaklar aşağıdaki gibidir:[27]

Sessiz Kuşak: İkinci Dünya Savaşı ve Kore Savaşı'nın etkilerini derinlemesine tecrübe etmiş, 1928-1945 yılları arasında Cumhuriyet'in ilk yıllarında doğmuş bireylerden oluşan bir kuşaktır. Bu kuşak aynı zamanda istatistiklerde muhafazakar değerlere en bağlı kuşak olarak gösterilebilir.

Bebek Patlaması Kuşağı: Görüşmecilerimizin anneanne, babaanne ve dedelerinin kuşağı olan, 1946-1964 yılları arasında doğmuş kuşaktır, İkinci Dünya savaşı sonrası, askeri darbelerin, çok partili yaşama geçişin ve televizyonun hayatımıza girişinin etkilerini taşırlar. "Bu kuşak çok çalışkan ve toplumsal sorumluluk duygusu gelişmiş bir kuşak olarak değerlendirilmektedir".[28]

X Kuşağı: Araştırmamıza katılan gençlerin ebeveynlerinin kuşağı olan X Kuşağı 1965-1979 yılları arasında dünyaya gelmiş, çocukluklarından itibaren sağ ve sol çatışmalarını ve petrol krizini deneyimlemiş, çalkantılı bir dönemin şekillendirdiği, "Kayıp Kuşak" olarak da adlandırılan bir nesildir.

Y Kuşağı: 1980-1999 yılları arasında doğmuş, 11 Eylül'ün, iklim değişikliğinin ve en önemlisi internet ve sosyal medyanın etkilerini tecrübe etmiş bir kuşaktır. Demet Lüküslü'ye göre 1980 sonrası doğan gençlik, "küreselleşmenin etkilerinin yaşandığı, medyanın, internetin gelişmiş olduğu bir ortamda büyüyen"[29] bir gençlik olarak tanımlanır. Küreselleşmenin etkilerini benzer bir şekilde Z Kuşağı mensuplarında da incelemek mümkündür. Mannheim'a göre bir nesilden diğer nesle geçisin daimi olarak gerçekleşmesi nesiller arası etkileşimi daha yumuşak hale getirme

[26] İbrahim Nacak, "Kuşak Sosyolojisi: Kavramsal ve Metodolojik Temeller", *Sosyoloji Divanı,* 13 (2019), 9-10.

[27] Odabaşı, *Din ve Sivil İtaatsizlik,* 44-48.

[28] Odabaşı, *Din ve Sivil İtaatsizlik,* 45.

[29] Demet Lüküslü, *Türkiye'de Gençlik Miti: 1980 Sonrası Türkiye Gençliği.* İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

eğilimindedir.[30] Bu etkileşim sürecinde en gençle en yaşlının aynı anda karşı karşıya gelmesi yerine, ilk temaslar diğer 'aracı kuşaklar' tarafından yapılır.[31] Bu nedenle istatistiklerde de Y Kuşağı ve Z Kuşağı'nın hayat görüşleri ve yaşam tarzlarında diğer kuşaklara göre daha fazla benzerlik görülmektedir. Kısacası Y Kuşağı Z Kuşağı'nı incelerken bir "aracı kuşak" olarak nitelendirilebilir.

1.3. Z Kuşağı

Z kuşağı araştırmamızın ana kavramıdır. Burada genel bazı bilgiler verilip detaylar alandan gelen verilerin değerlendirilmesi esnasında sunulacaktır.

1.3.1. Teknoloji Kullanımları

Z Kuşağı farklı şekillerde adlandırılmıştır. Kuşağa verilen isimler mensuplarının özelliklerini anlamamıza yardımcı olur. Bu isimlerden bazıları: *Digital Natives* yani "Dijital Yerliler" Gen Wii, Net Gen ya da bu kuşakla ilgili çalışmalarıyla bilinen Jean M. Twenge'nin verdiği isim olan *i-Gen* yani *i-Nesli'*dir. Bütün bu isimlerle, aslında Z Kuşağının akıllı telefonlarına, internete ve sosyal medyaya olan bağlılık/bağımlılıklarına atıfta bulunulmaktadır. Twenge'ye göre "ortalama bir ergen, cep telefonunu günde en az seksen kez kontrol ediyor"[32]. Yazar i-Nesli'nin önceki kuşaklardan ayrılmaya başladığı en önemli tarihin 2011 ya da 2012 yılları olduğunu öne sürmektedir. Başlangıç noktası olarak bu yılları seçmesinin nedeni ise, akıllı telefonların kullanılmaya başlanmasıyla internete sürekli erişimin yaygınlaşmasıdır. 2011'den sonra akıllı telefonlara aşırı bağlılık hali gerçekleşmiştir. Twenge'nin mülakat yaptığı gençlerin hepsinin tek bir ortak noktası vardır: "uyumadan önce son gördükleri, sabah uyanır uyanmaz ilk gördükleri şey telefonlarıdır".[33] Telefonlar ve dijital mecralar bu neslin serbest zamanlarının büyük bir bölümünü doldurmaktadır. Dolayısıyla, bu kuşağı öncekilerden ayıran en önemli farklardan biri zaman geçirme biçimleridir.

[30] Mannheim, *The Problem of Generations,* 301.

[31] Mannheim, *The Problem of Generations,* 301.

[32]Jean M. Twenge, *i-Nesli*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018), 23.

[33] Twenge, *i-Nesli*, 82.

*Bireycilik kelimesinin İngilizce karşılığı *individualism*dir. Twengi,kitabının ismindeki *i* ile bireyciliğe de atıfta bulunmuştur.

1.3.2. Bireycilik

Bu kuşağı tanımlayıcı özellik sadece teknoloji değildir. Twenge'ye göre İ-Nesli'ndeki i, bu kuşağın kanıksadığı bireyciliği* de temsil etmektedir[34]. Bu kuşakta bariz bir şekilde gözlenen bireycilik, hayatlarının din dahil birçok alanında etkili olan bir özelliktir.

Z kuşağını, bireyselleştikçe evrenselleşen bir kuşak olarak ele alabiliriz. Çünkü "ülkelerin, devlelerin ve toplumların sınırlarının kalktığı bir dijital uzamda, kuşak benzeşiminin etki alanını giderek arttırdığı ve toplumları aştığı görülebilmektedir"[35]. Twenge'nin kitabından bahsederken İbrahim Nacak, "tartışmanın sadece Amerika toplumu ile sınırlı kalmadığı, iletişim teknolojileri sayesinde diğer toplumlara yansıyan etkilerinin"[36] olduğunu söyler. Bu nedenle, Twenge gibi yazarların metinleri kendi toplumumuzdaki Z kuşağını incelemekte bize yarar sağlar. Demet Lüküslü'ye göre "her ne kadar Türkiye gençliği Türkiye toplumunda, doğmuş, büyümüş olmanın verdiği bu topluma ait özelliklere sahipse de daha global anlamda aynı kürede, aynı dönemde, doğup büyümüş olmaktan dolayı diğer ülkelerin gençleri ile benzer özellikler" taşımaktadır.[37] Biz de görüşmelerimiz esnasında, Twenge'nin kitabında yer alan Z Kuşağı tasvirlerine uygun gençlerle karşılaştık ve bu globalleşmenin etkilerini Türkiye'deki Z Kuşağı mensuplarında gözlemledik.

1.3.3. Kırılganlık ve Kaygı

Twenge'ye göre "i-Nesli'nde rekor düzeylerde görülen kaygı ve depresyon, yetişkinliğe yavaş geçiş ve kapsayıcılığa verilen önem insanların ne pahasına olursa olsun korunması gerektiği görüşüyle birleşti."[38] Bu korunma ihtiyacı Z Kuşağı'na verilen isimlerden bir diğerini ortaya çıkarmıştır. Claire Fox, aynı zamanda Collins'in de 2016 yılının kelimesi olarak seçtiği "Kar Tanesi Jenerasyonu"[39] (*Snowflake Generation*) kelimesinin bu nesli tanımlarken kullanılan popüler bir isim haline gelmesini sağlamıştır. Bu kuşak, kırılganlıkları neticesinde bir kar tanesine benzetilmiş: her an gücenmeye,

[34] Twenge, *i-Nesli*, 23.

[35] İbrahim Nacak "Kuşak Sosyolojisi: Kavramsal ve Metodolojik Temeller" *Sosyoloji Divanı*, 13 (2019), 10.

[36] Nacak, "Kuşak Sosyolojisi",19.

[37] Demet Lüküslü "Günümüz Türkiye Gençliği: Ne Kayıp Bir Kuşak Ne de Ülkenin Aydınlık Geleceği", *Türkiye'de Gençlik Çalışması ve Politikaları*, (İstanbul :Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 294.

[38] Twenge, 334

[39] Bk. Claire Fox, *I Find That Offensive!*, (London: Biteback Publishing. 2016).

baskıyla karşılaştıklarında eriyip gitmeye hazır bir nesil olarak tanımlanmıştır. Bu kırılganlığın temellerinin teknolojiyle atıldığını söylemek de mümkündür.

> "Yavaş büyüyen, güvenliğe değer verecek şekilde yetiştirilen ve gelir eşitsizliğinin getirebileceklerinden korkan bu kuşağın ergenlik çağına adım atarken en önemli sosyal aktivitesi, onları beğenebilecek ya da reddedebilecek küçük, dörtgen bir ekrana bakmak oldu. Ellerinde tuttukları aygıtlar hem çocukluk dönemlerini uzattı hem de onları gerçek insan etkileşiminden uzaklaştırdı. Sonuç olarak da fiziksel açıdan en güvende, zihinsel açıdan en kırılgan kuşak haline geldiler."[40]

Sanal arkadaşları ve hatta tanımadıkları kişiler tarafından beğeniler ve retweetlerle kabul görmek ya da reddedilmek bu kuşağın kırılganlığının önünü açtı. Ekranlarının en önemli sosyal aktiviteleri haline gelmesi, hem kendi aralarındaki iletişimi hem de diğer kuşaklarla etkileşimlerini önemli ölçüde şekillendirdi. Bu etkileşimler neticesinde Z kuşağının kırılganlıkları eğitim alma yöntemlerindeki değişikliği de beraberinde getirdi. Diğer kuşaklara oranla güvenliğe atfettikleri önemde de "Kar Tanesi Nesli" kendini göstermektedir. Twenge'ye göre "i-Nesli'nin internet dünyasındaki yaşamı, daha çok fiziksel güvenliğin artması sonucunu doğurmaktadır. Telefonlarında ve bilgisayarlarında daha çok, direksiyon başında ve arkadaşlarının yanında daha az zaman geçiriyorlar, dolayısıyla fiziksel güvenlik daha önce görülmemiş düzeylere erişiyor"[41]. Z Kuşağı mensupları, telefonlarına bağımlılıklarının ve sosyal medyaya ayırdıkları zamanın gittikçe artması ve en çok evdeki internet hızından memnun olmaları nedeniyle daha çok evde vakit geçirmeyi tercih etmektedirler.

Z Kuşağı mensuplarında gözlemlenen bir diğer ortak özellik, gençlik döneminin getirdiği belirsizliklerle de körüklenen kaygı hissidir. Bazı çalışmalarda, gençlik döneminde duyulan bu kaygının sınava hazırlanma, meslek seçimi ve konformist ihtiyaçlarda kendisini gösterdiği belirtilmektedir.

> "Önceki kuşaklarla karşılaştırıldığında, Y Nesli'nin dış değerlere (somut ürünler) daha çok odaklanıp, iç değerlere (bir etkinliğin kendinden zevk alma) daha az önem verme eğilimi i-Nesli'nde de devam ediyor. I-Nesli öğrencileri rekabet düzeyi artan dünyada yolunu bulamamaktan, varsıl ile yoksul arasında gittikçe açılan uçurumun 'yoksul' tarafında kalmaktan korkuyor. Pratik, ciddi ve kaygılılar; öğrenmenin şevkinden çok, sınavda aldıkları notlara odaklanıyorlar. Üniversiteye daha iyi bir işe girmek, daha çok para kazanmak için gidiyorlar, illa da zihinlerini geliştirmek için değil."[42]

---

[40] Twenge, *i-Nesli,* 399.

[41] Twenge, *i Nesli,* 237.

[42] Twenge, *i Nesli,* 394.

1.3.4. Dil ve İletişim

Sanal dünyada geçirilen zaman iletişim dillerini de etkilemekte ve gençler sosyal mecralarda kendilerini ifade edebilmek adına emoji diline yönelmektedirler. Emojilerle birlikte farklı dilleri, dinleri ve kültürleri buluşturan yeni bir küresel dil tezahür etmekte ve i-nesli duygularını anlatırken emojileri de kullanmaktadır. Ayşegül Dede'ye göre emoji "yüz yüze iletişimde karşıdaki kişiye verilebilecek duygunun dijital ortamda gösterilmesi ihtiyacından doğmakta ve 'hız' olgusu çerçevesinde bu nesil emojilerle daha rahat ve kolay iletişim kurmaktadır" Dede'nin "tepkilerin emojileşmesi" olarak tanımladığı bu durum, Z Kuşağı'nın gündelik etkileşimlerde, kendilerini ifade etme biçimlerinde önceki kuşaklardan farklılaşmasına neden olmaktadır. Bu farklılaşma, fiziksel ve yüz yüze etkileşimlerde -yani bir diğer ifadeyle emojilerin yokluğunda- iletişim kurmakta zorlanmaları sonucunu doğurmaktadır.[43]

Dijital yerliler olarak da tanımlanan bu kuşak:

> "dijital teknolojiler vesilesi ile tarihte belki de ilk defa yetişkinlerin sahip olduğu 'hayat bilgisi','tecrübe' gibi unsurların ötesinde daha fazla şey 'bilmek'tedirler. Çocukların yetişkinlere göre daha fazla şey 'bilme'leri ile, yetişkinlerin çocuklar karşısında aciz konuma düşerek yeni teknolojileri 'bilmek' istemeleri tam da aradaki iletişimsizliğin başladığı andır. . . kuşaklar arası doğal ilişkisellik ekosistemi bozularak, insanın en temel ihtiyacı olan 'iletişim', teknoloji ile devasa bir iletişimsizliğe dönüşmektedir. Daha çok iletişim için kullanılan teknoloji, susuzluğu arttıran tuzlu su gibi paradoksal biçimde iletişimsizliği arttırmaktadır."[44]

Kuşaklararası iletişimsizlikte, sanal dünyanın bilgiye erişimi kolaylaştırması ve sosyal medyanın farklı kullanım pratikleri önemli rol oynamaktadır. Arkadaşlarıyla WhatsApp vb. mesajlaşma uygulamaları üzerinden daha kolay iletişime geçerken, çevrimiçi var oluştaki bu artış hane içinde çevrimdışı olarak tanımlayabileceğimiz iletişimi baltalamaktadır. Babacan'ın da belirttiği gibi, önceki kuşakların da çevrimiçi dünyada var olma çabası ve öğrenme arzusu hane içi hiyerarşik yapıyı bozmakta ve evin ekosistemini yeniden şekillendirmektedir[45].

[43] Ayşegül Dede "İ-Nesil 'Akıllı' Sokak Eylemleri" *Sosyoloji Divanı*, 13 (2019), 104.

[44] Mehmet Emin Babacan, "Teknoloji Kullanmak İletişim Kurmak Değildir: Kuşakların İletişim Pratikleri Üzerine", *Sosyoloji Divanı*, 13 (2019), 53.

[45] Babacan, Mehmet Emin. "Teknoloji Kullanmak İletişim Kurmak Değildir", *Sosyoloji Divanı*, 52.

1.4. Araştırmanın Dayandığı Teorik Yaklaşımlar

Bu kısımda araştırmamızı dayandırdığımız bazı yaklaşımlardan bahsetmeyi uygun bulduk. Z Kuşağının din algısını ortaya koymaya çalışırken önemli sosyal bilimci P.Bourdieu'nün *alan* ve *habitus* kavramlarından istifade etmeye çalıştık. Ayrıca kuşaklarla ilgili ilk ve önemli çalışmaları yapan Karl Mannheim'ın tespitlerinden de büyük ölçüde yararlandık.

1.4.1. Pierre Bourdieu/Alan, Habitus

20. yüzyılın en önemli düşünürlerinden ve toplumsal yaşayışı anlamlandırma çabalarına yeni kavramlar kazandıran Pierre Bourdieu, toplum içerisinde varoluşu oyun metaforu içerisinde değerlendirir. Bu oyunun oynandığı yeri *alan* olarak tanımlar ve her alanın yerleşik kuralları yani *doxa*sı olduğunu belirtir. Biz de araştırmamızı kurgularken, Z Kuşağı mensubu gençlerin dini hayatlarını alan kavramı vasıtasıyla okumaya çalıştık ve Bourdieu'nun oyun metaforu içinde, İmam Hatip liselerini, Kur'an kurslarını, Anadolu liselerini, özel liseleri, aileleri, arkadaşları ve sosyal medyayı alanlar olarak belirledik. Bu alanların her birinin akademik başarı, ders programı, davranış ve sosyalleşme biçimleri gibi kuralları vardır. Sermayeler, bu oyunun oynandığı alanda aktörlerin ellerinde bulundurdukları kozlardır. Bourdieu'ye göre dünya üzerinde oynadığımız oyun rulet gibi eşit fırsatlar üzerine kurulu, her an herkesin her şey olabileceği, bir mucize sonucu kazanabileceğimiz bir oyun değildir. Hepimiz dünyaya farklı bagajlarla gelip, ailelerimizden, okullarımızdan, sosyal çevrelerimizden birtakım sermayeler ediniriz. "Ekonomik sermaye para ya da doğrudan paraya çevrilebilir mal olarak tanımlanırken kültürel sermaye, bedenselleşmiş haliyle -habitusun bir parçası olarak-, nesnel haliyle -kitap, çalgı, araç-gereç, resim gibi kültürel değeri olan mallar olarak- ya da kurumsallaşmış şekliyle- yani diploma ya da unvan olarak var olabilir"[46]. Bourdieu'nün Marx gibi teorisyenlerden ayrıldığı nokta, ekonomik sermayeye salt belirleyici bir rol yüklememesidir. Bireylerin sosyal ve kültürel kazanımları ve eğitim durumları da toplumsal yaşamda belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu tezde "dini sermaye" kavramını da eğitim yoluyla aşılanan kültürel sermayenin içerisinde, toplumdan, aileden, okuldan ve arkadaşlardan elde edilen bir bilgi/sermaye biçimi olarak ele alacağız.

Durkheim'ın din yorumunu inceleyen Bourdieu, dini hem iletişim hem de bilgi aracı olarak görmektedir, ona göre din "imgelerin anlamı ile dünyanın anlamı arasında uyum sağlar". Ayrıca din, "kolektif temsillerin" ve özellikle de "sınıflandırma biçimlerinin" mantıksal ve sosyal entegrasyonu

[46] Pierre Bourdieu "Die Verborgenen Mechanismen der Macht", *Schriften zu Politik & Kultur* 2, (Hamburg: VSA-Verlag, 1997), akt. Beril İdemen "Sosyal Köken, Habitus ve Eğitim: Pierre Bourdieu'nün Yeniden Üretim Kuramı" *Türkiye'de Gençlik Çalışması ve Politikaları*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 428.

işlevine sahiptir.[47] Yani kısacası din her şeyden önce sosyal bir yapıdır, sosyal bir anlama ve anlamlandırma biçimidir. Sosyal yapının bir parçası olarak dini sermaye öncelikle aile içerisinde elde edilir. "Ailede alınan birincil eğitimin sistematik bir şekilde sosyal kökene bağlı olması, bireysel yaşam güzergahı ile toplumsal konum arasındaki sıkı bağı anlamanın anahtarıdır"[48]. Ailenin çocuğuna aktardığı dinsel bagaj da bu bağlamda nitelendirilebilir. Sermayenin sermayeyi çektiği bu alanda, yapılan mülakatlarda da öne çıkan nokta bu olmuştur. Dini eğitime daha hassas yaklaşan aileler ve dindarlığın inanç boyutunu pratik boyutta da uygulayan ailelerde yetişen çocuklar doğal olarak dini sermayelerini habituslarının bir parçası haline getirmede daha az zorlanmaktadırlar. Ancak, yapı ve birey arasındaki ilişkiye göre birey bu bağlamda yalnızca bir kukla değildir. "Manevi meselelerin en şahsisi olan dini tercih, kişinin salt içinde doğduğu koşullar ve eğitimiyle değil, toplumsal konumdaki sürekli değişen dinamiklerle biçimlenir; böylece de hem iktidar alanının makro iktisadi hem de kişinin bireysel alanının mikro siyaset terimleriyle tanımlanır".[49] Daha önce de belirttiğimiz gibi alan, aktörlerin sosyal pozisyonlarının belirlendiği yerdir; habitus ise aktörlerin alan içerisindeki eğilimleri ve alışkanlıklarıdır; bu eğilim ve alışkanlıklar bireyi "toplumsal düzendeki yerine uygun hale getiren eylem eğilimleri setidir"[50]. Habitus tıpkı ailedeki din örneğinde olduğu gibi, ilk başta taklit (*mimesis*) yoluyla kazanılır. Ancak, ailenin önce toplumsal mekanizmalar yoluyla kazandığı sonra da çocuğa aktardığı dini bagaj, çocuğun eğitim hayatı ve farklı alanlara adım atmasıyla beraber edindiği yeni deneyimlerine göre şekillenir. Bourdieu'ye göre aktör ile yapı arasında diyalektik bir ilişki vardır. "Habitus kavramı, yapısal eşitsizliğe kültürel açıdan yaklaşmayı sağlayabilecek bir temel sunmakta ve eylemlilik üzerinde odaklanmaya olanak tanımaktadır"[51]. Yani hem aktör yapıyı içselleştirip onun tarafından şekillenir, hem de davranışlarıyla yapıyı dışsallaştırıp biçimlendirir.

Bourdieu'ye göre sosyal sermaye, aktörün içinde bulunduğu alanda karşılıklı tanışıklıktan ortaya çıkan ve gerekli durumlarda kullanılabilmek için edinilen ilişkiler ağına işaret eder. Bu ilişkiler ağı neticesinde elde edilen sosyal sermaye, habitus kavramının önemli etkenlerindendir. Görüşmelerde de karşımıza çıkan arkadaşlarla ilişkilerin dini yaşayış ve anlamlandırma süreçlerindeki rolü, sosyal sermayenin habitus üzerindeki etkisine örnek olarak gösterilebilir. Bourdieu'nün ürettiği son sermaye

[47] Erwin Dianteill. "Pierre Bourdieu and the Sociology of Religion: A Central and Peripheral Concern". *Theory and Society*, 32 (2003), 531.

[48] İdemen, "Sosyal Köken, Habitus ve Eğitim", 423.

[49] İştar Gözaydın, "Bourdieu ve Din" *Cogito* , 76, (2014), 395

[50] Aylin Görgün Baran-Cihad Özsöz "Pratik, Kültür, Sermaye, Habitus ve Alan Teorileriyle Pierre Bourdieu Sosyolojisi", Prof. Dr. Aylin Görgün Baran ile birlikte, Sosyolojide Yakın Dönem Gelişmeler, ed., S. Suğur -A.G. Baran, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2011), 10

[51] G. Marshall Sosyoloji Sözlüğü, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 291.

çeşidi olan "bireyin kendisi ile alakalı olan görünüş, şeref, prestij, duruş ve konuşma gibi özellikleri"[52] içine alan "sembolik(simgesel) sermaye" de habitus ile alakalıdır. "Çünkü habitus kavramı bizim aldığımız kültürel mirası ve onunla davranmayı temsil eder. Sembolik durum ise aslında geçmişten gelen kazanımlarla oluşur ve ortaya çıkar"[53]. Habitus sahip olduğumuz ekonomik, kültürel, sosyal ve sembolik sermayelerin harekete geçtiği mekanizmadır. Bireyin toplumdaki yeri ve alanı bu mekanizma tarafından yalnızca şekillendirilmez, bu süreçte birey pasif bir kukla değildir, aksine şekillendirici olarak da bu mekanizmada rol alır. "Yapılaşmış bir uzay olarak 'alan' habitusu yapılandırma eğilimdeyken, habitus da alana ilişkin algıyı yapılandırma eğilimindedir"[54]. Dolayısıyla, daha önce de belirttiğimiz gibi birey ailesinden aldığı dinsel bagaj tarafından yalnızca şekillendirilmez, bu bagajı da şekillendirebilir. Sermayeler yalnızca edinilmez, aynı şekilde şekillendirilip dönüştürülebilirler de. Habitus ve alan arasında da bunun gibi bir diyalektik ilişki vardır, hem alan habitusu şekillendirir hem de habitus alanı şekillendirir.

1.4.2. Karl Mannheim/Çağın Verniği ve Hetorejen Kuşaklar

Ortak kadere katılım terimini Schopenhauer'dan ödünç alan Mannheim, bir konum olgusu anlamında değerlendirilen kuşağın, tüm nesiller fenomenini tam manasıyla kapsamakta başarısız olduğunu düşünür. Bir gerçeklik olarak kuşak (*generation as actuality*), tarihsel ve sosyal bölgelerde salt var olmaktan fazlasını içerir. Nesli bir gerçeklik olarak oluşturmak için daha somut bir bağlantıya ihtiyaç vardır[55]. Bu ek bağ da tarihin ve sosyal birimin oluşturduğu ortak kadere katılım olarak tanımlanabilir. Aynı somut tarihsel sorunları yaşayan gençlerin aynı neslin parçası olduğu söylenebilir; ancak aynı kuşak içerisinde ortak deneyimlerini farklı spesifik yollarla işleyen gruplar ayrı kuşak birimlerini (generation units) oluşturmaktadırlar. Mannheim, Pinder'in dönemlerin karakteristik renklere sahip olduğu önerisini de benzer bir şekilde değerlendirir[56]. Ancak Mannheim'a göre bir şekilde bu renk, farklı nesillerin ve yaş gruplarının birçok rengine bakılabilecek bir verniğin renk tonu gibidir. Yani farklı nesiller aynı dönemin verniğinin altında farklı renkler yansıtırlar ve nesil ayrıtı bu renk ayrıtlarından yola çıkarak yapılabilir. Nesiller içerisinde de bu rengin tonlarında farklılıklar

[52] Pierre Bourdieu, "Forms of Capital" Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, ed. J. Richardson, (Westport, CT: Greenwoord, 1986), 18

[53] Adem Palabıyık "Pierre Bourdieu Sosyolojisinde 'Habitus', 'Sermaye' ve 'Alan' Üzerine" *Liberal Düşünce Dergisi*, 61-62, (2011), 135

[54] Pierre Bourdieu*, "Viva La Crise!: Sosyal Bilimde Heterodoksi İçin*", *Ocak ve Zanaat*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007). 48.

[55] Mannheim, The Problem of Generations, 303.

[56] Mannheim, The Problem of Generations, 282.

olabilir, aynı kuşağın mensupları farklı deneyimlerine göre alt-gruplar (generation-units) oluşturabilirler. Bu anlayışa göre birebir aynı özellikleri taşıyan homojen bir kuşak anlayışından ziyade, tek bir gençlik grubu yerine çeşitli gençlik gruplarını kastettiğimiz heterojen bir kuşak anlayışı kuşak analizlerinde daha kapsayıcı olabilir[57]. Bu açıdan baktığımızda kuşak olgusu ile sınıf kavramının ilişkisi bizim için yararlı olacaktır. Sınıf konumunun niteliği ekonomik ve sosyal koşullar açısından açıklanabilirken, kuşak konumunun niteliği belirli deneyim ve düşünce kalıplarının bir nesilden diğerine geçişin doğal verileri ile ortaya çıkma eğilimindedir. Bir diğer deyişle, sınıf olgusu toplumda görülen ekonomik yapı ve güç yapısı gibi dış etkenlerin varlığına dayanırken kuşak olgusu bu dış etkenleri bireylerin farklı şekillerde tecrübe etmesine dayanır.

Sosyal ve kültürel değişimin temposu ne kadar hızlı olursa, belirli bir neslin değişen durumlara kendi potansiyellerini gerçekleştirerek tepki gösterme şansları o kadar artar. Bununla birlikte, çoğu kuşak teorisi tamamen nicel bir ruhla belirledikleri otuz yıllık yaş aralıklarıyla kültürel değişim dalgaları arasında bir korelasyon kurmaya çalışırlar. Bu nedenle, kuşak olgusunun gizli potansiyellerinin gerçekleşmesinin geçerli tempo ve sosyal değişimin etkileri gibi biyoloji ötesi faktörler tarafından yönetildiği gerçeğini görmezden gelirler[58]. Bu tezin girişinde de belirttiğimiz gibi, günümüzde sosyal ve kültürel değişimin temposu o kadar hızlıdır ki bu otuz yıllık aralıklar kuşakları ayırmak için yetersiz kalırlar. Y kuşağı ile Z kuşağını -ve önceki kuşakları- ayırırken otuz yıllık zaman aralıkları yerine teknolojinin ve sosyal medyanın kuşaklar üzerinde gösterdiği etkileri ele almak daha faydalı olacaktır. Dolayısıyla Mannheim'ın kuşağı tanımlarken toplumsal ve bireysel tecrübeleri, dış etkenlerden üstün tutması Z Kuşağı'nın inanç ve ibadet pratikleri analizlerinde faydalı olacaktır.

1.4.3. Dindarlığın Boyutları

Hasan Kayıklık'a göre "din deyince daha çok kutsal bir öğreti anlaşılırken; 'dindarlık' deyince söz konusu kutsal öğretinin insan hayatında canlanması akla gelmektedir"[59]. Yani dindarlık, dinin gündelik pratiklerde insan hayatına sirayet etmesidir. Bu tezde dini hayatın boyutları ele alınırken Glock ve Stark tarafından öne sürülen dini yaşayışın gözlenebilir beş boyutlu tasnifinden faydalanılmıştır. Dinin inanç boyutu (*belief*), dinlerin mensuplarının kurulan inanç sistemlerine inanmalarını beklerken; pratik boyutu (*practice*), o dine mensup olan bireylerin yerine getirdikleri dini pratiklerden (ibadet, ritüel) bahseder. Dinin tecrübe boyutu (*experience*) ile bireylerin sübjektif olarak

[57] Lüküslü, *Türkiye'de 'Gençlik Miti,* 122.

[58]Mannheim, The Problem of Generations, 310.

[59] Hasan Kayıklık. "Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi" *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt:19, Sayı:3, 2006, s.491

hissettikleri yani tecrübe ettikleri korku, huşu, huzur gibi dini duygular; dinin bilgi boyutu (*knowledge*) ile de mütedeyyin kişinin inandığı dinin temel inanç ilkeleri ve kutsal metinleri hakkında asgari düzeyde de olsa bilgi sahibi olmaları kastedilir. Dindarlığın beşinci ve son boyutu olan dini etkiler (*consequences*) boyutu, diğer boyutlardan farklı olarak "insan-Tanrı ilişkisinden çok insanlar arası ilişkilerde ortaya çıkmaktadır"[60]. Çünkü "bu kategori ile birey olarak insanın, dini inanç, pratik, tecrübe ve bilgisinin bütün dünyevi sonuçları özetlenmiş olmaktadır"[61].

Bu beş boyut dindarlık gibi karmaşık bir olguyu anlamlandırabilmek ve tutum ve davranışlar ekseninde dindarlığın en iyi şekilde gözlemlenebildiği gündelik hayata sirayet biçimlerini incelemek adına önemlidir. Bu tezde, gündelik hayat içerisinde dinin inanç boyutunun ibadet boyutuna aktarılıp aktarılamadığı, tecrübe boyutunun bireyler arasında ne gibi farklılıklara yol açtığı, dinin bilgi boyutunun kuşaklar arasında ne gibi çatışmalara neden olduğu ve son olarak da dinin etkiler boyutunun habitus içerisinde sosyal sermayelerde nasıl şekillendiğini incelemek açısından dindarlığın Glock ve Stark tarafından öne sürülen bu beş boyutu kullanılmıştır.

[60] Niyazi Akyüz ve İhsan Çapçıoğlu. *Din Sosyolojisi El Kitabı*. Grafiker Yayınları. Ankara, 2015 s.51

[61] Akyüz ve Çapçıoğlu, s.50

2. BÖLÜM: Z KUŞAĞI VE DİN/UYGULAMALI ARAŞTIRMA

Çalışmamızın bu kısmında alandan gelen veriler değerlendirilmiştir. Öncelikle mülakata katılanların sosyal kimlikleri tablo halinde sunulmuştur. Daha sonra da görüşme sonucu elde edilen bulgular, katılımcıların kendi kuşaklarıyla ilgili tanımlamaları, çeşitli boyutları içinde dinî hayatları ve dindarlıklarını etkileyen unsurlar başlıklarıyla ele alınmıştır.

2.1.Katılımcıların Sosyal Kimlikleri

Kod Ad	Cinsiyet	Yaş	Okul	Ailenin Mesleki Durumu	Ekonomik Durum
Merve	Kız	20	Kur'an Kursu	Anne Ev Hanımı / Baba Toptancıda Çalışıyor	Orta
Rümeysa	Kız	19	Kur'an Kursu	Anne Ev Hanımı / Baba Oto Galerici	Orta
Beyza	Kız	17	Anadolu Lisesi	Anne Ev Hanımı/ Baba Oto Galerici	Orta / Üst
İlayda	Kız	19	Üniversite	Anne Ev Hanımı/ Baba Muhasebe Müdürü	Orta / Üst
Ayşe	Kız	19	Üniversite	Anne Çaycı/ Baba Matbaada Çalışıyor	Alt
İrem	Kız	18	Anadolu Lisesi	Anne Ev Hanımı/ Baba Ticaretle Uğraşıyor	Orta
Rauf	Erkek	19	Üniversite (İHL Mezun)	Anne Ev Hanımı/ Baba Özel Bir Şirkette Çalışıyor	Orta
Emir	Erkek	19	Üniversite (İHL Mezun)	Anne Resim Öğretmeni / Baba Makine Mühendisi	Orta/Üst

Berat	Erkek	17	İHL	Anne Ev Hanımı / Baba Din Kültürü Öğretmeni	Orta
Mustafa	Erkek	17	İHL	Anne Ev Hanımı/ Baba Esnaf	Orta
Esma	Kız	19	Üniversite (ÖL Mezun)	Anne Güzel Sanatlar Mezunu- Sanat Kursu İşletmecisi/ Baba İnşaat Mühendisi	Orta/Üst
Sema	Kız	20	Üniversite (AL Mezun)	Anne Ev Hanımı/ Baba Emekli	Orta
Hasan	Erkek	20	Üniversite (AL Mezun)	Anne Temizlik Personeli/ Baba Apartman Görevlisi	Alt
Ahmet	Erkek	18	Üniversite (AL Mezun)	Anne Ev Hanımı/ Baba Jeoloji Mühendisi	Orta
Ahsen	Kız	15	İHL	Anne Üniversite Öğrencisi/ Baba İş Adamı	Üst
Melek	Kız	14	Özel Lise	Anne Moda Tasarımcısı/ Baba Kimya Mühendisi	Üst
Sinem	Kız	15	Özel Lise	Anne Üniversite öğrencisi/ Baba İş Adamı	Üst
Ali	Erkek	17	Özel Lise	Anne Ev Hanımı/ Baba İş Adamı	Üst
Meryem	Kız	17	İHL	Anne İş Kadını/ Baba Akademisyen	Üst
Hamza	Erkek	17	Kur’an Kursu	Anne Ev Hanımı/ Baba Tekstil İşçisi	Orta/Alt

Ebubekir	Erkek	18	Kur'an Kursu	Anne Ev Hanımı/ Baba Metrobüs Şoförü	Orta
Hüseyin	Erkek	19	Kur'an Kursu	Anne Ev hanımı/ Baba İmam	Orta

Tablo 1. Katılımcıların Sosyal Kimlikleri

Tablo 1'de görüldüğü üzere yaşları 14 ile 20 arasında değişen örneklem grubumuzdaki, 10'u erkek 12'si kız olan görüşmecilerin hepsi hâlihazırda eğitimlerine devam etmektedirler. 5 görüşmeci Kur'an Kursu'nda, 2 görüşmeci Anadolu Lisesi'nde, 4 görüşmeci Anadolu İmam Hatip Lisesi'nde, 8 görüşmeci üniversitede, 3 görüşmeci ise Özel Lise'de eğitim görmektedir. Üniversitede eğitim gören 8 görüşmecinin 5'i Anadolu Lisesi, 2'si Anadolu İmam Hatip Lisesi, 1'i Özel Lise mezunudur. Görüşmecilerin gelir düzeyleri, kendileri tarafından, genel olarak "orta" (10 Orta, 1 Orta/Alt, 4 Orta/Üst) olarak tanımlanmış, 2 görüşmeci tarafından "alt", 5 görüşmeci tarafından da "üst" olarak ifade edilmiştir. Örneklemimiz sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik çeşitliliği sağlamak amacıyla belirlenmiş ve alınan cevaplar arasından yalnızca hakim görüşü yansıttığını düşündüklerimiz değil, aynı zamanda uç görüşler de seçilmiş ve öğrencilerin ifadeleri orijinal halleriyle verilmiştir.

2.2. Katılımcıların Kuşakları ve Hayatlarına Dair Sübjektif Algıları

Görüşmecilerimize günlük rutinlerini, ilgilerini, alışkanlıklarını ve kendi kuşaklarını nasıl tanımladıklarını sorduk. Kuşak tanımlarıyla başlamak gerekirse, aldığımız cevaplarda karşımıza çıkan Z Kuşağı tanımları, teknoloji, sosyal medya, zamansızlık, bireysellik ve anlam arayışı gibi olgular etrafında şekillenmektedir. Kuşaklar arasında gözlemlenebilen en temel farklardan biri teknolojiyi kullanma pratikleri ve sosyal medyadaki varlıklarının çeşitliliğidir. Sosyal medyadaki kesintisiz varlıkları, bu gençlerin habituslarının şekillenmesinde şüphesiz büyük bir rol oynamaktadır. Önceki bölümde de bahsettiğimiz gibi, bu tezin konu edindiği Z Kuşağı internetin yerlileri olarak tanımlanmakta ve kuşaklar arasındaki yaş farkı arttıkça bu yerlilik/göçmenlik ayrıtı gittikçe açılmaktadır. "Y kuşağı internet öncüleriydi. Facebook'u icat ettiler, akıllı telefonlarından alışveriş yaptılar ve uydu televizyonlarından Hulu'ya ve Netflix'e sorunsuzca geçtiler. Bu sırada Z kuşağı ise 21. yüzyıl yaşamının bütün bu temel geçişlerini hatırlamıyor bile."[62] Çünkü bu temel geçişler, onların hayatlarının her evresine eklemlenmiş bir halde, gözlerini dünyaya açtıkları ilk günden beri

[62]https://www.fastcompany.com/3062475/your-guide-to-generation-z-the-frugal-brand-wary-determined-anti-millen (Erişim: 19 Kasım 2019)

varlar. Görüşmelerimiz esnasında en çok dikkat çeken unsurlardan biri, görüşmecilerin telefonlarının her daim masanın üzerinde, göz mesafesinde bulunması ve sosyal medyadaki varlıklarıyla ilgili yöneltilen her soruda telefonlarına uzanmaları, Twitter, Instagram, Spotify ve Netflix gibi aplikasyonları açarak kullanım pratiklerini hemen örneklemeleriydi. Çevrimiçi olma halinin sürekliliği, bu kuşağın bütün iletişim ve etkileşim pratiklerini şekillendirmektedir. Dolayısıyla tabletleri ve telefonları, Z Kuşağı'nı tanımlayan en önemli unsurlardan biridir. Görüşmecilerimizden Kur'an Kursu öğrencisi Merve de bu olgunun altını çizmektedir:

> **Merve:** …daha çok elektronik, tabletlere vesaire bağlı. Hatta bir market afişinde şöyle bir şey gördüm, bebek masası hani oturak sandalyeleri var. Ama özelliklerinde tablet tutucu, telefon tutucu diye bir özellik koymuşlar yani. Onu da oraya çok net bir şekilde överek yazıyorlar. Şu an o kuşaktayız gerçekten.

Mama sandalyesinin tablet tutucu özelliği doğdukları andan itibaren teknolojik aletlere maruz kalan bu kuşak için çarpıcı bir örnektir. Görüşmecilerimiz için genellikle telefonları gece yatmadan önce gördükleri son, sabah kalktıklarında kontrol ettikleri ilk şeydir.

Uyuyacakları zaman telefonlarını nereye koyduklarını sorduğumuzda hepsi uzanma mesafesinde tuttuklarını belirtmektedirler. Uzanma mesafesinin fiziki olarak mümkün olmadığı durumlarda bile telefonlarından ayrılamamaktadırlar. Örneğin Merve, kursta ranza sisteminde uyuduklarını ve gece şarja taktığı telefonunun yatağının oldukça uzağında kaldığını belirtse de ekranda gördüğü herhangi bir ışıkta üşenmeden ranzadan aşağı inip telefonunu kontrol ettiğini belirtmiştir.

Görüşmecilerimize kendilerini önceki kuşaklardan ayıran en bariz farkı sorduğumuzda, çoğunluğu teknolojiyle olan ilişkilerine atıfta bulunmuştur. Ali, şu sözleriyle dijital dünyanın yerlileri olduklarının altını çizmiştir:

> **Ali:** En bariz farkımız onlardan ne olabilir? Tabi ki de onların bu teknolojiye baktıkları açı olabilir. Yani biz teknoloji dünyasının içinde doğduk. Benim büyüklerim genelde teknoloji ile yeni yeni tanıştılar, hayatlarına yeni yeni girdi.

Ali'yle aynı fikirleri paylaşan Ahmet, teknolojiyle olan bu yakın ilişkilerinin kendi kuşağı için globalleşmenin önünü açtığını belirtmektedir:

> **Ahmet**: Teknolojinin içine doğduğumuz için onu benimsemişiz artık ve onun üzerine 2000'lerden sonra küreselleşmeyle beraber uluslararası bir kültüre de sahibiz biraz. Çünkü internet içinde doğduk, hepimizin birinci sınıfa giderken Facebook hesabı vardı yani. Kendi kişiliğimizin oluştuğu dönemlerde farklı kültürlerden insanlarla çat pat da olsa İngilizce konuşma imkânı bulduk. Onun da biraz bizim uluslararası bir dünya görüşüne ve bütün milletleri kapsayan bir kimliğe sahip olmamıza yardımcı olduğunu düşünüyorum.

Sanal dünyanın yerlisi olabilmek, bireyselleşmenin ve aynı zamanda global kimliklerle tanışmanın önünü açmakla birlikte, bu kuşağın erişmek istediği bilgi ya da eğlence unsurlarına hızlı bir şekilde ulaşabilmelerini sağlar. Televizyon mu seyretmeyi tercih edersin yoksa YouTube mu? sorumuza Ahsen erişilebilirliğin altını çizerek şu şekilde cevap vermektedir:

Ahsen: Youtube çünkü ne istersem istediğim zaman. Televizyonda zamanlama var.

İnternet bu kuşağın istediği şeye istediği zaman erişebilmesinin önünü açarak zaman kısıtlamaları, yayın akışı, bir programın zamanı gibi kavramların Z Kuşağı için ehemmiyet teşkil etmemesini sağlamaktadır. Bu kuşağın teknoloji düsturuna Ahsen'in "ne istersem istediğim zaman" sözleri örnek olarak gösterilebilir.

Teknoloji çağının beraberinde getirdiği hızlı değişimin sonucunda, Z Kuşağı gençlerinin öz tanımlarında sosyal medyadaki varlıkları ve teknolojiyi bu bağlamda kullanma pratikleri önem arz etmektedir.

> **Sinem:** Daha sanal dünyayla haşır neşir oldukları için çok galiba önceki kuşaklara göre daha gelişim biraz daha zor oluyor galiba, olgunluk açısından çünkü daha işte bugün hangi fotoğrafı koyayım şu gün neyi paylaşayım derdindeler. . . Bence mesela işte şeyi biliyorum 21.15'te paylaşan çünkü o zaman daha çok *like* alıyor. Bu biraz üzücü bir şey bence.

Sinem'in arkadaşlarından gördüğü şekilde özetlediği gibi sosyal medya bu kuşağın hayatlarının odağına yerleşmiştir. Ancak Sinem Instagram'da en çok "*like* alınacak" zamanı beklemeyi üzücü bir durum olarak nitelendirmektedir. Görüşmecilerimiz genellikle sosyal medyaya olan bu bağlılığın vakit kaybı olduğu görüşünde hemfikir olsalar da kendilerini sosyal medyadan bütünüyle soyutlayamamaktadırlar. Hüseyin sosyal medya kullanımını çay metaforuyla şu şekilde özetlemektedir:

> **Hüseyin:** yani şu vardır mesela ben bu çayı içerim, ben bu çayı kullanırım, ben bu çaya kullanılmam. Yani ömrümü çay içmeye atfetmem. Instagram, Twitter bakarım ama işim olan gerekli lazım olan bir şey varsa okurum. Yani kendimi ona kullandırmam, kullanan ben olmam lazım ki hükmeden irade olayım.

Hüseyin ve Sinem'in rahatsızlık duyduğu, kuşaklarının sosyal medyaya bağımlılığı ve bu mecralarda harcanılan zaman görüşmecilerimizin odağında olan bir noktadır. Buna bağlı olarak karşımıza çıkan bir diğer olgu sosyal medya uygulamaları arasında kurulan hiyerarşik düzendir. Facebook ebeveynlerin kuşağına ait, bu kuşağın ilgisini çekmeyen bir uygulama olarak tanımlanmaktadır. Vakitlerini genellikle Instagram ve Twitter'da geçirmekte olan bu kuşak için, Instagram daha çok kafa dağıtma, eğlenme ihtiyacını karşılarken; Twitter'ı gündemi takip etme, bilgi edinme açısından daha faydalı bulmaktadırlar. Örneğin Esma Twitter'ı "gündemi takip etmek için çok iyi bir araç" olarak tanımlarken Rümeysa Twitter'ın "gündemden haberdar olmak için kullanılması gerektiğini" belirtmiştir.

Twitter'dan bir şeyler öğrenmek ve gündemi takip edebilmek Twitter'ı "vakit kaybı"ndan aklarken Instagram'ın yoğun tempoları içerisinde vakit kaybettirmesi Z kuşağı mensupları arasında bir ikiliğe neden olmaktadır. Bir yandan gördükleri "post"lar, takip ettikleri hayatlar, paylaşılan seyahatler, yemekler, giysiler hoşlarına giderken; bir yandan da başkalarının hayatları kendi hayatlarından çalmakta, vakit kaybetmelerine neden olmaktadırlar.

Vakit kaybetme korkusu ve zamansızlık, Z Kuşağı gençlerinin gündelik hayatlarını ve rutinlerini anlatırken sık sık yöneldikleri olgulardır. Ahmet bu çağın en büyük sorunu olarak "zamansızlık" örneğini vermektedir. Görüşmecilerimizden bazıları boş zamanı rahatsızlık veren bir kavram olarak tanımlamaktadırlar:

Emir: Boş vakit geçirdiğimde bir rahatsızlık oluyor bende.

Mustafa: Boş vakitlerimiz daha çok boş geçiriyoruz, öyle bir sıkıntı var.

Hüseyin: Boş zaman tabirini de sevmiyorum, hiç hazzetmiyorum hiç sevmediğim bir tabirdir. Boş kalınamaz, fıtrata ters.

Esma: Gezmeyi çok seviyorum, ama bu böyle kuru kuru gezmek değil, kafe kafe dolaşmak değil. Hani gezdiğim zaman kendime bir şey katmak

Vakit kaybetmekten korkmak, boş vakitleri değerlendirmek ve Esma'nın "kuru kuru gezmemek" örneğinde olduğu gibi serbest zamanlardan da verim alabilmek görüşmecilerimiz için oldukça önemlidir.

Teknolojiyi kullanım pratikleri ve telefonlarına bağlılıkları, bir yandan da bu kuşağın dikkat sürelerinin kısalması sonucunu doğurmaktadır. ABD Ulusal Biyoteknoloji Bilgi Merkezi'ne göre, Y Nesli'nin bir üyesinin ortalama dikkat süresi 12 saniye iken Z Nesli'nin bir üyesinin ortalama dikkat süresi 8 saniyedir.[63] Gittikçe kısalan bu dikkat süreleri, daha önce de belirttiğimiz gibi eğitim hayatlarından, dini bilgi edinme şekillerine ve sosyal medyayı kullanma pratiklerine kadar hayatlarının birçok alanına yansımaktadır.

Mustafa: ...teknolojinin de artmasıyla falan, bir şey üzerine dikkati kalmadı hiçbirimizin artık adam akıllı. Sürekli bir şey, eğlence odur budur, insanların sıkılma ve bir şeye tahammül eşiği var o da çok kısaldı. Ben hemencecik sıkılıyorum ya da vazgeçebiliyorum, bir şeye tahammül edemiyoruz. Çünkü çok hızlandı hayat bizde.

Mustafa'nın söylediklerinden de anlayacağımız gibi zaman yönetimi Z Kuşağı'nın karşılaştığı temel problemler arasında sayılabilir, dikkat süresi 8 saniyeye kadar düşen kuşak mensupları "hemencecik sıkılabilmektedirler".

Daha önce çizdiğimiz teorik çerçevede, Mannheim'ın ele aldığı şekliyle kuşaklar çağın verniğinden farklı renkler yansıtırlar. Sonuç itibariyle, bu çağın verniği olarak teknolojiyi ele almak mümkündür. Teknoloji ve kendilerini yerlisi olarak tanımladıkları sanal dünya, bir yönden de Z kuşağı mensuplarının bireyselliğe yönelmelerine neden olmuştur. Görüşmecilerimizin kuşak tanımlarında bireysellik de öne çıkan noktalardan biridir:

[63]https://www.irishtimes.com/life-and-style/people/move-over-millennials-for-savvier-healthier-generation-z-1.3459700 (Erişim: 21 Kasım 2019)

Hasan: Biraz daha bireyselci olduğumuzu düşünüyorum . . . kendimize yönelmiş insanlarız. . . . Bir şey yapmak isteyip [mesela] dergi çıkarmak istediğimizde böyle toplu bir şey olmuyordu. Olursa da "benim yazım olsun, benim adım olsun" diye herkes ön plana çıkmaya çalışıyor. Bireyselci ve yalnız nesil olduğumuzu düşünüyorum.

Görüşmecilerimizden Hasan bu kuşağın genellikle bireyselliğe yatkın olduğunun altını "kendimize yönelmiş insanlarız" sözleriyle çizmektedir. Bireyselliğe, bireyin var olduğu düzende konfor arayışına ve dolayısıyla bireyin çıkarlarına atfettikleri önem, Z Kuşağı'nın çeşitli düşünürler tarafından pragmatist bir kuşak olarak tanımlanmasına yol açmıştır. Örneğin Twenge'ye göre Z Kuşağı konformist ve pragramist bir kuşaktır. Fakat bizim için böyle bir genelleme yapmak daha önce altını çizdiğimiz heterojen gençlikler tanımına uymamaktadır. Bourdieu'nün "gençlik sadece bir kelimedir" sözleriyle belirttiği üzere, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel bağlamlardan bakıldığında tek bir gençlikten değil gençliklerden bahsedebiliriz Yani Dubet'nin belirttiği gibi aynı dönemde doğmuş olmanın etkileri yadsınamaz olsa da, gençlik kelimesinin ve dolayısıyla Z Kuşağı sözünün görüşmecilerimiz için ifade ettikleri anlamlar farklılık gösterebilir. Görüşmecilerimizden Ayşe, gençlere atfedilen bu pragmatist ve konformist sıfatlarını farklı bir bakış açısıyla ifade etmektedir:

Ayşe: Z kuşağı [olarak] daha çok böyle anlam arayan bir kuşağız bence, diğer kuşaklara göre iş seçiminde de dahil olmak üzere biraz daha paradan da ziyade anlam üretebileceğimiz bir yerde olalım . . . Çünkü faydalı olmadığımı hissettiğim bir yerde durmuyorum. Kendime fayda sağlayabilecek bile olsam başka birine de fayda sağlamıyorsam orada durmaktan hoşlanmıyorum. Bence Z kuşağının en güzel özelliklerinden biri bu.

Anlam üretebilmenin, Z Kuşağı mensuplarının kendilerine koydukları bir hedef olduğunu belirten Ayşe, pragmatist sıfatını reddetmekten ziyade, bunu genele atfederek herkes için fayda sağlamanın kendi için fayda sağlamaktan daha önemli olduğunu belirtmekte ve bu noktada bireyselliğe atfedilen önemin sınırlarını çizmektedir.

Anne babanın kuşağı ile kendi kuşağın arasında bir fark var mı? sorumuza "yok" cevabı veren tek görüşmecimiz olan Hüseyin, Ayşe'den daha radikal olarak kuşak kavramını kendi özelinde bütünüyle reddetmektedir. Hüseyin bir yandan bireysel olarak kuşak ayrımını reddetse de toplumsal çerçeveden bakıldığında bu kavramın arka planında bir "özden uzaklaştırma projesinin" yattığını beyan etmektedir:

Hüseyin: Şimdi bir saçmalık bir safsata var devrimizde, Z Kuşağı saçmalığı. Ben bunu reddediyorum, yani kabul etmiyorum. . . Kim çıkarttı bunu niye çıkarttı Z Kuşağı diye bir kavram niye var… Özlerinden uzaklaşsınlar diye.

Nesillerin arasında bir takım değişiklikler olmadığını mı söylüyorsun?

Var, vaaar ama kasıtlı yapılmış bir şey. Şimdi beni babaannemden, beni anneannemden, beni annemden babamdan ayırmak ve kopartmak gibi bir çalışma olduğunu düşünüyorum.

Hüseyin'in bu düşüncelerinin şekillenmesinde, yıllardır bulunduğu alan olan Kur'an kursunun etkisi oldukça önemlidir. Ergenlik döneminden itibaren Kur'an kursunda yatılı kalan Ebubekir de Z Kuşağı'nı tanımlarken kurs gençliğini ayrı tutmuştur:

> **Ebubekir:** Valla bizim gayretimiz Peygamber kuşağı olmak. Biz alfabedeki gibi sisteme göre hani Z Kuşağı B kuşağı bu şekilde ilerlemiyoruz. Allah ayette buyuruyor "Yâ eyyuhellezîne âmenû lâ tettebiû hutuvâtiş şeytân" yani "şeytanın yolundan gitmeyin" diyor ey iman edenler. Bizim de gayretimiz amacımız burada, peygamberin yoluna mühürlenmek. Yani her terazimizi ona göre alıyoruz, sahabe gençlere göre, Mus'ab bin Umeyr'e göre yani bu şekilde alıyoruz bütün özelliklerimizi... yani sadece o peygamber yolundan çıkmamaya gayret ediyoruz burada.

Ebubekir'in ve Kur'an kursundaki görüşmecilerimizin diğer eğitim kurumlarındaki görüşmecilerimizden farkı öz tanımlarında da kendini göstermektedir. Ebubekir ve Hüseyin Peygamber Kuşağı olmanın gerekliliklerini, Mus'ab bin Umeyr gibi sahabeleri örnek vererek ve görüşlerini ayetlerle destekleyerek beyan etmektedirler. Bu bölümün ilerleyen kısımlarında da bahsedeceğimiz gibi Kur'an Kursu'ndaki gençler, alanlarının sağladığı etki ve imkanla, dini rahatlıkla hayatlarının odağına koyabilmektedirler.

2.3. Çeşitli Boyutlarıyla Dini Hayatları

Z Kuşağı'nın din algısını ve ibadet pratiklerini anlayabilmek için nesiller arası değişim trendlerini ve sosyal değişimin ivmesini incelemek önemlidir. "Zira geleneksellikten moderniteye, oradan da post-moderniteye doğru evrilen toplumsal yapı 'yeni bir insan' modelini beraberinde getirmiştir. Söz Konusu bu yeni insanın din ve değerlerle ilişkisi geleneksel insandan oldukça farklıdır."[64] Çağın getirdiği hızlı değişimler dindarlık algısını ve boyutlarını şekillendirmekte, yeni insan modeli, yeni dindar modelini de beraberinde getirmektedir.

Dünya Değerleri Araştırması'nın bir bölümünde "Tanrı'nın sizin hayatınızdaki önemi nedir" sorusuna "hiç önemli değil"den "çok önemli"ye kadar onluk "likert ölçeği" doğrultusunda cevap verilmektedir. 1574 katılımcının yaşamında kuşak farklılıkları ve Tanrının önemi arasındaki ilişkiyi değerlendirmek için bir spearman korelasyonu gerçekleştirildiğinde, bu iki değişken arasında zayıf bir pozitif korelasyon tespit edilmiştir (rs=0.13); ayrıca 0.000'lık p değeri ile bu korelasyon istatistiki açıdan son derece anlamlıdır. Bu korelasyondan, Tanrı'nın insanların yaşamlarındaki öneminin, genç nesillerden yaşlı nesillere doğru ilerledikçe arttığı sonucuna varabiliriz. Tanrı'nın katılımcıların yaşamlarındaki önemi ile ilgili olarak, dinin yaşamdaki önemi ile katılımcıların mensubu oldukları nesiller arasındaki ilişkiyi 1600 katılımcı ile değerlendirmek için spearman korelasyonu yürütülmüş ve

[64] Asım Yapıcı "Küreselleşen Dünyada Gençlik ve Gençlerde Dini Hayat". *Peygamberimiz ve Gençlik,* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018). 83.

bu iki değişken arasında istatistiki açıdan son derece anlamlı (p= 0.000) fakat zayıf bir pozitif korelasyon bulunmuştur (rs=0.13). Ancak yine de, bu sonuçtan dinin insanların yaşamlarındaki öneminin nesiller arasında her birimlik fark ile (Y Kuşağı'ndan Sessiz Kuşak'a doğru ilerlerken) bağlantılı olarak arttığını söyleyebiliriz. Bu çalışmanın en genç kuşağı olan Y Kuşağı, dine hayatlarında en az önemi verirken en çok önem veren kuşak da Sessiz Kuşak'tır.

	Hiç Önemli Değil	Pek Önemli Değil	Biraz Önemli	Çok Önemli
Y Kuşağı	4.83	6.44	29.31	59.42
X Kuşağı	2.4	3.43	27.1	67.07
Bebek Patlaması Kuşağı	2.2	2.83	23.58	71.38
Sessiz Kuşak	0	1.28	12.82	85.9
Toplam	3.19	4.38	26.56	65.88

Tablo 2. Kuşaklar Arasında Dinin Yaşamdaki Önemi[65]

Tablo 2'den anlaşılacağı üzere, Y Kuşağı'nın %4.83'ünün dinin yaşamlarında bir önemi olmadığını belirttiklerini görebiliriz. Bu grup, tüm kuşak içerisinde küçük bir yüzdeyi temsil etmesine rağmen, diğer kuşaklara kıyasla bu cevaba verilen en yüksek düzeye Y Kuşağı'nın sahip olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin Sessiz Kuşak'a ait hiç kimse yaşamımda din "hiç önemli değil" cevabını seçmemiştir.

Margaret Mead'in kuşak kavramını incelediği *Culture and Commitment* kitabında bahsettiği gibi kofigüratif toplumlarda yeni dindar modeli ile geleneksel dindar modeli, yani bir Z Kuşağı mensubu ile Sessiz Kuşak mensubu, aynı toplum ve aile içerisinde bir arada yaşamaktadır. Tablo 2'de görüldüğü üzere bu iki dindar modelinin bir arada bulunması, dini görüş ayrılıkları ve kimi zaman kuşak çatışmasına neden olabilmektedir. Çatışma, Mannheim'ın bahsettiği çağın verniğinin altında, kuşakların farklı renkler göstermesi neticesinde, genç bireyin kendi rengini topluma kabul ettirme çabası ve ailenin bu yeni renge uyum göstermede zorlanması çerçevesinde tanımlanmaktadır. Bu kuşaklar arası çatışmanın dini hayata etkilerine bakıldığında Z Kuşağı bireyselleşme, liberalleşme, özgürlüğe verdikleri önem ve dindarlığın sınırlarını mantığa dayandırma gibi hususlarda önceki kuşaklardan ayrışmaktadır. Z Kuşağı mensupları, topluma kabul ettirmeye çalıştıkları renklerinde

[65] Dünya Değerleri Araştırması'nın 6. Dalga'sında yayınlanan mikroveri setinden yararlanılarak STATA programında oluşturulmuştur.

dindarlığı da üç farklı şekilde ortaya koyabilmektedirler. Ya çok değişikliğe uğratmadan geleneksel dindarlığı kabul edip uygularlar, ya da yeniden düzenleme yolunu izleyip kendi dinsellik anlayışlarını oluştururlar, son olarak da sayıca az olsalar da bu eğitimi bütünüyle reddedip ateizm, agnostisizm ya da deizme yönelirler. Kimi zaman bu farklı dindarlık şekilleri "genç olma" hali ile ilişkilendirilmekte, geçici bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Fakat Twenge, Y Nesli'nin 30'lu yaşlarda bu süreci arkada bırakıp tekrar dine yönelip yönelmediğini incelerken bu durumun çok da geçici olmadığını belirtmiştir:

> "i-Nesli'nin ve Y Nesli'nin genç oldukları için ayinlerden uzak durduğunu akla getiriyor – hayatları oturmamış, çoluk çocuk yok, ölüm ve hastalık gibi dinin teselli ettiği durumlardan da uzakta. Hayatları oturduktan sonra belki de dine yeniden döneceklerdir. . . Y nesli 20'li 30'lu yaşlarda dini kurumlara geri dönmedi, öyleyse i-Nesli için de dönüş pek olası gözükmüyor." [66]

Twenge'ye kimi noktalarda hak versek de, önceki jenerasyonlar gibi gençlerin de zorluklar karşısında teselli ve sığınma ihtiyacı hissettiklerini belirtmek gerekir. Gençlik dönemi daha önce de ifade ettiğimiz gibi bir geçiş dönemi olarak oldukça zor ve buhranlı geçebilmektedir ve bu dönemde din sözkonusu zorluklarla başa çıkma yöntemi olarak hayatlarında yer edinebilmektedir. Örneğin, görüştüğümüz gençlerden üniversite sınavına hazırlananlar, sınavın zorluklarıyla baş etmede dua ve ibadetin meditasyon işlevinden bahsetmişlerdir. Öte yandan hayatlarında önemli rol oynayan ebeveyn kaybı gibi travmatik durumlarda da dine yönelmiş ve dini sığınılacak bir liman olarak görmüşlerdir.

Örneklemimiz, mütedeyyin ailelere mensup gençlerden oluşmaktadır ve hepsi ailelerinden geleneksel din eğitimi almışlardır; fakat inanç ve ibadet pratiklerinde ayrışmaktadırlar. Görüşmecilerimizden yalnızca biri kendini "inançsız" olarak tanımlarken, bir diğeri de ciddi tereddütleri olduğunu belirtmiştir. İbadet boyutuna bakıldığında 22 görüşmecimizin yalnızca 9'u düzenli ibadet ettiğini belirtmiştir. 12 kız öğrencinin 7'si tesettürlüdür.

Tezin bu bölümünde görüşmecilerden edinilen bilgiler doğrultusunda Z Kuşağı'nın dindar tanımları, Glock ve Stark'ın belirlediği dindarlığın inanç, pratik, tecrübe, bilgi ve etki boyutuna yaklaşımları incelenecek; okudukları okulların, arkadaş çevrelerinin, aile yaşantılarının ve sosyal medyadaki varlıklarının farklı alanlar olarak habituslarına etkisi tartışılacaktır.

2.3.1. İnanç Boyutu

Jean M. Twenge Z kuşağını bütün boyutlarıyla incelediği kitabında Avrupa ve Amerika arasında dine bağlılık açısından bir kıyas yapmaktadır. Amerika'daki gençlerin, henüz Avrupa kadar dinden kopuk olmasalar da bunun kaçınılmaz bir son olduğunu savunmaktadır. Yapılan araştırmalarda

[66] Twenge, *i-Nesli*, 172.

"son dönem Y Nesli'nde ve i-Nesli'nde dindarlık kayda değer oranda daha az"[67] bulunmuş, ayinlere gitmeyen ve Tanrı'ya inanmayan seküler ve inançsız kesimin gittikçe çoğaldığı ortaya çıkmıştır. "Gençler arasında dinden bütünüyle kopuk bu denli çok sayıda insan olması daha önce görülmemiş bir şey. Büyük olasılıkla da Amerika'da dinin başına geleceklerin de habercisi: İnananlar azalacak, kiliseler kapanacak"[68]. Avrupa'ya kıyasla dine daha bağlı olan Amerika da bu dinden uzaklaşma sürecinden/trendinden nasibini almıştır. Türkiye'de yayınlanan istatistiki veriler incelendiğinde, Amerika'daki bu trendin Türkiye için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. 2012'de yayınlanan Dünya Değerleri Araştırması'nın sağladığı istatistiki bilgiler doğrultusunda kuşaklar arası dindarlık pratiklerindeki değişimler incelenebilir. Tablo 3'e bakıldığı zaman, dinin temel anlamı ve kuşaklar arası dağılımına ilişkin farklı niteliklerin yüzdeleri gözlemlenebilir.

Dinin Temel Anlamı:		
	Dini kurallara ve törenlere uymaktır	İnsanlara iyilik yapmaktır
Y Kuşağı	58.13	41.87
X Kuşağı	64.34	35.66
Bebek Patlaması Kuşağı	72.13	27.87
Sessiz Kuşak	75.68	24.32
Toplam	63.97	36.03
	Ölümden sonrasına, yani öteki dünyaya anlam kazandırmaktır	Bu yaşadığımız dünyaya anlam kazandırmaktır
Y Kuşağı	73.67	26.33
X Kuşağı	75.53	24.47
Bebek Patlaması Kuşağı	77.74	22.26
Sessiz Kuşak	87.67	12.33
Toplam	75.81	24.19

Tablo 3. Katılımcılar için dinin temel anlamı[69]

Geleneksel olarak dindarlığın gündelik hayata sirayet edişi; haramdan kaçınıp helal alanda kalmaya çalışan Müslüman bireyin, belirli bir dizi kurala uyması, ibadet etmesi ve görevlerini yerine

[67] Twenge, *i-Nesli*, 177.

[68] Twenge, *i-Nesli*, 178.

[69] Dünya Değerleri Araştırması'nın 6. Dalga'sında yayınlanan mikroveri setinden yararlanılarak STATA programında oluşturulmuştur.

getirmesi olarak ifade edilebilir. Bu görüşün yaşlı nesillerde daha yaygın olarak benimsendiğini görebiliriz. Sessiz Kuşak mensuplarının %87.67'si dini ölümden sonraki yaşamı anlamlandırma yolu olarak görürken, Y kuşağını göz önünde bulundurduğumuzda ise bu oranda %14'lük bir düşüş görürüz. Bu iki nesli diğer cevaplar ışığında karşılaştırdığımızda, Sessiz Kuşak üyelerinin %75.68'i dinin norm ve törenleri takip etmek anlamına geldiğini belirtmektedir. Y Kuşağı'na baktığımızda ise iki cevap arasında neredeyse eşit bir bölünme vardır. Dinin esas anlamının kurallara ve törenlere uymak olduğunu söyleyenlerin oranı %58 iken, Y Kuşağı katılımcılarının %42'si dinin "insanlara iyilik yapmak" anlamına geldiğini belirtmektedir. Bu cevaplara dayanarak genç nesillerde farklı bir tür maneviyat anlayışının oluştuğunu öne sürebiliriz.

Tablo 3'ten yola çıkarak Z Kuşağı mensuplarının da bu farklı maneviyat anlayışı trendini takip edip etmediklerini anlamak için görüşmecilerimize şu soruları yönelttik: Dinin temel anlamı senin için nedir? İman esaslarını kabul edip ibadetleri yerine getirmek midir? Yoksa iyi bir insan olmak mıdır?

> **Mustafa**: Kötü ve iyi bir insan olmaya dini açıdan bakmak bence çok yanlış. Hani bir insan inanmıyorsa kötü bir insan olcak diye bir şey yok sonuçta. İyilik, ahlak hani sırf dini açıdan değil, dünyevi açıdan, toplum açısından da önemli bir yer kaplıyor. . . İyi olmayı dinle bağdaştırmaktan çok hani kendi insanlığıyla bağdaştırmak daha makbul benim için.
>
> *Jenerasyonel olarak, ailenden farklı bir görüş mü bu senin için?*
>
> Dini açıdan görüş farkı şeyden dolayı oluyo . . . ben Müslümanım fakat Müslüman olmayan bi insan direk benim düşmanım değildir diye bakıyorum ben, onlar biraz daha Müslüman olmayan birisiyle konuşma şeklinde bi görüşe sahip.

Bu araştırmanın örneklemini oluşturan gençler genellikle dini değerlere bağlı ve dini pratikleri yerine getirmeye çalışan bireyler olsalar da, çoğunlukla seküler ahlak anlayışını daha önemli görmekte ve inanç/ibadet pratiklerinden bağımsız olarak namuslu, dürüst, iyi bir insan olmak gibi ahlaki değerlere vurgu yapmaktadırlar. Daha önce yapılan gençlik çalışmalarında da benzeri tespitlerde bulunulmuş ve "gençlerin değer konsensüsü oluşturmada dine çok fazla atıf yapmadığı, ahlaki ilkeleri daha önemli gördükleri" belirtilmiştir[70]. Öte yandan, Tablo 3'te belirtilen, dini kurallara uymak ve insanlara iyilik yapmak arasında çizilen ayrıma Esma katılmamakta, ikisinin ayrılmaz bir bütün olduğunu beyan etmektedir:

> **Esma**: İkisi birlikte olmalı diye düşünüyorum, zaten Kur'an güzel ahlak üzerine indirilmiş bir kitap, o yüzden ikisi birbirini tamamlıyor. . . Öyle olsa Allah namaz kılın diye emretmezdi. İmanın şartlarında da vardır, namaz kılmak, zekat vermek, hacca gitmek. . . namaz kılmaya başladığın zaman zaten Allah seni kötülüklerden de koruyo.

Kendini inançsız olarak tanımlayan Berat ise dinin dünyaya yönelik bir olgu olduğunun ve toplumsal düzeni sağlamak için kullanıldığının altını şu sözleriyle çizmektedir:

[70] M. Ali Kirman, *Din ve Sekülerleşme Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, (Adana: Karahan Kitabevi, 2005), 261.

Berat: Şöyle, din bence ortaya çıkışı tamamen toplumsal düzeni sağlamak için. Hani nerede ortaya çıktıysa oradaki toplumsal düzendeki sıkıntılar neyse ona karşı bi kurallar koyulması, yani bence dünyaya yöneliktir din. Dünya düzenini korumak içindir.

Yine Tablo 3'e bağlı olarak sorduğumuz "Din sence bu dünyayı mı anlamlandırmak içindir yoksa öbür dünyayı mı?" sorusuna Emir'in verdiği "Bu dünyayı düzene sokar, öte dünyayı da inşa eder" cevabı görüşmecilerimizin geneli tarafından kabul görmektedir.

Dünya Değerleri Araştırması'nın "Kendinizi dindar bir kişi olarak görür müsünüz?" sorusuna verilen cevaplar şu şekildedir:

Kendinizi dindar bir kişi olarak görür müsünüz?				
	Dindar	Dindar Değil	Ateist	Toplam
Y Kuşağı	79.47	18.56	1.97	100
X Kuşağı	83.33	16.15	0.52	100
Bebek Patlaması Kuşağı	87.9	12.1	0	100
Sessiz Kuşak	97.37	2.63	0	100
Toplam	83.43	15.62	0.95	100

Tablo 4. Dindarlık beyanları[71]

Katılımcılara kendilerini dindar bireyler olarak kabul edip etmedikleri sorulduğunda (Tablo 1), Y kuşağına mensup bireylerin sadece %79.47'si kendilerini dindar olarak tanımladıklarını belirtmişlerdir. Başlangıçta bu oran yüksek görülebilir, fakat diğer nesillerle kıyasladığımızda (X Nesli %83.33, Bebek Patlaması Nesli %87.9, Sessiz Kuşak %97.37) Y Nesli'nin en düşük yüzdeye sahip olduğunu belirtebiliriz. Ayrıca kendilerini ateist olarak tanımlayanların yüzdesine baktığımızda %1.97 ile Y Nesli diğer nesillere kıyasla en yüksek yüzdeye sahiptir. Bebek Patlaması ve Sessiz Kuşaklardaki %0'lık ateistlik beyanları ve X Kuşağı'nın %0.52'lik beyanını göz önünde bulundurursak, nesiller arasında %1.97'yi radikal bir fark olarak ele alabiliriz.

Kendini dindar bir birey olarak tanımlamama trendi, Dünya Değerleri Araştırması'nda kendini gösterse de bu tezdeki örneklemin mütedeyyin ailelere mensup gençlerden oluşması itibariyle, görüşmeciler ekseriyetle kendilerini "inançlı" olarak tanımlamış ve büyük bir çoğunluğu dini hayatlarının merkezine oturtabilmişlerdir.

[71] Dünya Değerleri Araştırması'nın 6. Dalga'sında yayınlanan mikroveri setinden yararlanılarak STATA programında oluşturulmuştur.

Esma: Din benim hayatım. Yani din ortasında, ve ben hayatımı ona göre şekillendirdim. Açıkçası, güne başlarken günümü namaz vakitlerine göre ayarlıyorum. . . Hani ben dinime ayak uyduruyorum o bana ayak uydurmuyor.

Emir:İmam Hatip zamanında fark ettim bunu. Benim hayatımda İslamla ilgili bir şeyi çıkardığım zaman ya böyle her şeyi çıkarmışım gibi oluyor. . . . Geçen sene bu zamanlar çok fazla yoğunluktan bazı şeyleri bırakmaya başlamıştım. Zaten belli hedeflerimiz var bizim, İmam Hatip'li arkadaşlar olarak. Çalışalım edelim iyi bir yerlere gelelim ki iyi bir şeyler katalım ülkeye, dünyaya, millete. Belli bir süre sonra ben dedim hani şey muhabbetine mi gidiyorum hani namazsız İslamcılık muhabbeti? . . . Sürekli bir saçma sapan şeylere doğru gidiyorum. Çalışmam gerekirken bırakıp başka şeylere, serserilik peşinde koşuyorum. Ya dedim akşam biraz bir Kur'an okuyayım belki iyi gelir. Açtım bir ayete denk geldim Mülk Suresinde 22. Ayet: "Şimdi yüz üstü kapanarak mı, düşe kalka yürüyen mi daha doğru gider? Varacağı yere daha doğru ulaşır?Yoksa dosdoğru bir yolda dimdik yürüyen mi?" Bizim belli ne yapmamız gerektiği.

Emir'in sözlerindeki İmam Hatip vurgusu okulun alan olarak dini, gencin hayatının merkezine koymasındaki etkisinin altını çizmektedir. Tıpkı Emir gibi İmam Hatip öğrencisi olan Ahsen de okulunun, dini hayatındaki etkisini şu şekilde belirtmektedir:

Ahsen: Yani önemli hani, dini bir okula gidiyorum dini bir ailede yaşıyorum. Yani hayatımın her alanında var. . . Yapacağım şeylere yön veriyor çoğunlukla.

Tablo 4'te katılımcıların özellikle "dindar değil" seçeneğini işaretleyebilecekken bile "ateist" seçeneğini seçtiklerinin altını çizmek önemlidir. Ateizmin bu açık beyanı Türkiye gibi Müslüman nüfusun tartışmasız bir çoğunluğa sahip olduğu ülkelerde önemli bir ayrıttır. Her ne kadar bu veriler bize doğrudan Z Kuşağı hakkında bilgi vermese de değişim trendleri ve değişimin ivmesi Z Kuşağı'nın da Y Kuşağı'nı takip ederek önceki kuşaklardan farklı dindarlık beyanlarında bulanacaklarının habercisidir. Öte yandan araştırmalarda genç kuşağın dindarlık oranlarındaki farkı yalnızca kuşaksal bir fark olarak yorumlamak doğru olmaz. Kendini dindar bir birey olarak tanımlamaktaki değişim, Sessiz Kuşak'tan Y Kuşağı'na doğru ilerlerken Bebek Patlaması Kuşağı ve X Kuşağına mensup bireylerin dindarlık tanımlarındaki azalışla doğrulansa bile, araştırmadaki en genç kuşağının verdiği cevaplardaki büyük fark "şüphe yaşı aralığı"nda olmalarından da kaynaklanabilir. "Eğitim alanındaki araştırmacıların verdiği bilgiye göre 12-14 yaşlarında başlayan dini şüphe 16-18 yaşlarda zirvededir ve 20'li yaşlarda sona erer"[72]. Bu tezin örneklem olarak aldığı gençlerin yaş aralığı olan 14-20 yaş arası, az önce de belirttiğimiz gibi "dini şüphe yaşı" olarak da tanımlanmaktadır. Şüphe kavramı, yapısı gereği negatif bir kavram olarak nitelendirilse de olumlu sonuçlara da neden olabilecek bir kavramdır. Bizim görüşmecilerimizde de bu "taklidi imanı tahkik seviyesine çıkarma dönemi"[73] çoğu zaman olumlu sonuçlanmış ve kendi iman biçimlerini önceki nesillerden farklı bir

[72] Abdülkerim Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler". *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, DEM Yayınları, (İstanbul: DEM Yayınları, 2015), akt.Fatma Günaydın, "İmam Hatip Liselerinde İnanç Soru(n)ları" *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 329.

[73] Fatma Günaydın, "İmam Hatip Liselerinde İnanç Soru(n)ları" *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm,* 330.

tutumla kişiselleştirilmiş iman olarak sergilemelerine neden olmuştur. Mantık bu kuşak için oldukça önemli bir rol oynamaktadır, bu nedenle inanç pratiklerinde de tahkike ihtimam göstermektedirler:

> **Meryem**: Fıkıhçımız sürekli bize şey diyor—bunu söylemesi de açıkçası beni çok rahatsız ediyor —işte "dinle ilgili bazı konularda aklınızı kullanmayacaksınız" diyor ve hani bu çok sinirimi bozan bir cümle "aklınızı kullanmayacaksınız". Yani o zaman öyle bir şey diyor da aklınız kullanmayıp o zaman duygularımla iman ediyorsam beni bundan yargılamaması gerekir gibisinden diye düşünüyorum.

Meryem'in yaşadığı bu dinle ilgili konularda akla yönelme ikilemi birçok gencin hayatında önemli bir yol ayrımına neden olmuştur. Bu sorgulama süreci, varoluş mücadelesinde gençleri kimi zaman inançsızlığa yönlendirse de; büyük çoğunlukla görüşmecilerimizin inançlarını sağlam temellere oturtmalarına neden olmuştur. Fatma Günaydın'ın "İmam Hatip Liselerinde İnanç Soru(n)ları" adlı makalesinde altını çizdiği üzere, dini şüphenin nedenleri arasında, dindarlarda görülen eksikliklerin dine atfedilmesi, bilgisizlik ve yanlış bilgi, ebeveynlerle çatışmalı ilişkiler, kötülük problemi, din bilim çatışması ve sebepleri açıklanmadan dini kuralların dikte edilmesi olarak gösterilebilir[74].

Gençlerde, arayış ve tereddütlerin en çok yaşandığı yaş aralığı lise çağına denk gelmektedir. Bu tereddüt hissini en yoğun yaşayan görüşmecilerimizden biri olan Berat, 17 yaşında ve İmam Hatip Lisesi son sınıf öğrencisidir. Kendini inançsız olarak tanımlarken, henüz kesin kararını veremediğini şu sözleriyle belirtmektedir:

> **Berat**: Yani şöyle, ya ben açık konuşayım ben Müslüman değilim. Hani kendi kararımla olmamaya karar verdim. . . bir tanrının varlığına inanmıyorum. Tabi kesinlikle yok diyemem çünkü bu kendi inancım ve hani kendimi ateist olarak da tanımlayamam. Müslüman olarak hiç tanımlayamam. Çünkü Müslüman olarak tanımlamak için ben daha çok mantıksal düşünen bir insanım ve mantıksal gerekçeler bulmam lazım ve kendimce bulamadım. Ateist olarak da tanımlayamam çünkü ateistim demek direk tüm tanrı varlığını tamamen yok varsaymak demek. Hani tüm diğer dinleri de yok varsaymak demek ve ben bu kadar bilgili olduğumu düşünmüyorum.

Bourdieu ile ilgili bölümde bahsettiğimiz gibi yapı aktörü bütünüyle şekillendirmez, aktörün de yapı üzerinde eyleyici bir rolü vardır. Berat, hem ailesi hem de eğitim aldığı kurum tarafından dini bagajını doldurabilecekken tam tersi yönde hareket etmeyi tercih etmiştir. Berat, kendini ateist olarak tanımlamaktan kaçınmasının sebebi olarak bilgi eksikliğini göstermektedir. Araştırmak ve inancı bilgiyle desteklemek görüşmecilerimiz için dindarlığın kuvvetlenmesi adına önemli bir basamaktır. Eleştirel düşünme tarzı, Z Kuşağı'nı hayatlarının her alanında olduğu gibi, inanç konularına yaklaşımlarında da etkisini göstermektedir.

> **Meryem:** Müslüman bir ailede doğmamış olsam sonra Müslüman olur muydum diye bunu çok düşünüyorum. Müslüman olmamın sebebi ne gibisinden… O bakımdan birazcık kafam karışık benim de bu sıralar. Böyle karman çorman konuşuyorum (gülüyor). . . Şimdi onuncu sınıftayım,

[74] Günaydın, "İmam-Hatip Liselerinde İnanç Sorunları", 330.

> üç senedir İmam Hatip'teyim ama işte kapanmak çok da şey mi acaba, hani gerekli mi? Kapanmasam n'olur ki? Kapanmasam Allah beni cennetine almaz mı? Öbür dünya hakkında da yani cennet-cehennem gibi çok fazla sorgulama halindeyim. Genel olarak öyle bi şüphe hali var. . . Kur'an mealini okurken mesela böyle onu anlamak için değil de sanki açıkçası biraz utanıyorum ama anlamak için değil de sanki muhalefet olmak için okuyormuşum gibi hissediyorum bazen. Meali açınca böyle "hmm bundan şüphe duymam gerekiyor" gibi hissediyorum içimde…

Mustafa, Meryem ve Berat İmam Hatip Lisesi öğrencileri olarak sorgulama süreçlerini iki farklı yönde sürdürmektedirler. Meryem ve Berat için şüphe şüpheyi doğururken Mustafa için şüphe, imanın bir basamağı olarak değerlendirilebilir.

> **Mustafa**: Ben dine inanırken daha çok kendi düşüncelerimle inanmak istedim ondan dolayı baya sorguladım falan. Hani evren nasıl oldu gibisinden, biz nasıl olduk, nasıl bu halde yaşayabiliyorum, bu bilincim nasıl bir şey gibisinden. . . daha hani lise vaktine gelince dedim hani ben inanıyorum ama neye inanıyorum gibisinden bi düşünceye kapıldım. O konuda, lise çağına gelince farklı farklı görüşlerle karşılaşmaya başladım. İşte ateistlerle, yok efendim deistler, farklı farklı dinlerle, big bang teorileriyle tanrı yok tanrı bizi bıraktı gibisinden şeylerle. Ama bu etrafıma baktığımda kendime baktığımda bilinç akıl gibi şeyleri düşündüğümde bir yaratıcının olacağı kanaatine kendim zaten vardım.

Mustafa'nın "kendi düşüncelerimle inanmak istedim" sözleri ve karşılaştığı farklı görüşleri irdelemesi Allah inancına kendi yollarıyla varmasının önünü açmıştır. Mustafa gibi Sema da sorgulama ve araştırmanın imanı kuvvetlendirmede bir basamak görevi gördüğünü belirtmektedir:

> **Sema:** Araştırmadan inanmıyorum sanırım, yani o sorgulayıcı tarafım birazcık ön planda. . . sanırım eskiden birazcık daha 'beni sarsar, ben bu gerçeklerle yüzleşemem' diyodum ilk zamanlarda. Şimdi de ne kadar sarsıcak şey varsa peşinden koşuyorum ki birazcık daha beni güçlendirsin. . . Çünkü yani bilmen gerekiyor, bazı şeyleri görmen gerekiyor. Hayat sana her zaman farklı şeyler öğretiyor. Sorgulamaktan kaçamazsın ve kaçmamalısın yeni şeyler öğrenmelisin mutlaka.

Görüşmecilerimizden Hamza ve Ali, yukarıda belirtilen görüşlerden farklı olarak, bu tereddütlere hiç izin verilmemesi gerektiğini savunmaktadırlar.

> **Hamza:** ...aklımdan belki küçükken geçmiştir yani biz niye namaz kılıyoruz gibisinden veya Allah'a niye kulluk ediyorsunuz gibisinden ama şu an aklımdan öyle şeyler geçmiyor. . . yani o duygu ve düşüncelere izin vermiyorum. İzin verirsem çünkü önü açılır, yaşım da daha küçük yani…
>
> **Ali:** Şu andaki belki de gerçekten en büyük sorun da bu hani, çok fazla ve bazen bence gereksiz sorguluyorlar. Din dogmatiktir ve bazı şeyleri de en azından şey diyip geçmeleri lazım "yaratıcı ya da Allah böyle istemiştir, böyle olmak zorunda" diyip kabul etmek zorunda oldukları bazı konular olmak zorunda fakat bunu da kabul etmek istemiyorlar bunu da zorlamaya çalışıyorlar. Bu bence yanlış. . . Allah mantık çerçevesine oturtup ya da düşünüp bulabileceğin bi varlık değil hani kabul ediyoruz, kabul etmek zorundayız. Bu metaforlar gibi büyük bir şeyi küçük şeylerle anlatmaya çalışıyorsun . . . O küçük şeyleri bazen anlayıp sadece onlarla kabul etmemiz lazım o büyük şeyleri, çünkü o büyük şeyleri kendimiz düşünerek bir sonuca varamayız asla bence.

Alanın sorgulama sürecine olan etkisi, Kur'an kursunda eğitim gören görüşmecimiz Ebubekir'in mantığın inancı sorgulamak için değil yalnızca desteklemek için kullanılması gereken bir araç olduğu görüşünde kendini göstermektedir:

> **Ebubekir:** Allah diyor ki göğe bak bir yırtık var mı? düşün diyor yani, benim kudretimi göremiyorsan düşün diyor burada bir yırtık var mı? Biz de yani insanın neyi neden yaptığını neyi niçin yaptığını bilmesi lazım.

Saha araştırmamız esnasında görüşmecilerimizin inanç pratiklerini sorgularken, bu pratikleri önceki kuşaklarla kıyaslamalarını istedik.

> **Meryem**: Anneannemi düşünüyorum sürekli de, hiç sorgulamadan yaşıyorlar. Onların inandıkları bir şey var ve anneannemle şu an kendimi kıyasladığımda şey oluyor: anneannem buna inanmış ve bu yaşına kadar gelmiş. . . [din] onun tutunabildiği bir şey o ama benim dinimden inancımdan başka tutunacak bir sürü şeyim var yani. O yüzden sanki o jenerasyonla bu jenerasyonu kıyasladığımda daha bir dinsizleşme durumu oluyor. Başka şeylere yönelme durumu var yani.
>
> **Ali:** Dedem benim din öğretmeniydi, babaannem de aynı şekilde onlar daha fazla dine mensup, eski toprak diyelim, annemler onlardan biraz daha az, ben onlardan biraz daha az böyle böyle azalıyor diyelim. Ama hepsinin yükselmesi gerektiğini de düşünüyorum yani.
>
> **Ebubekir:** En bariz fark, işte İslam'dan biraz daha uzaklaşıldı. Şimdi bu şekilde devam ederse benden sonraki kuşak biraz daha uzaklaşacak. Ondan sonraki kuşak biraz daha uzaklaşacak. İşte biz burayı kaybettiğimiz zaman git gide uzaklaşmaya devam edecek.

Aldığımız yanıtlar doğrultusunda, Tablo 2'de belirtilen, kuşaklar arasında dinin hayattaki öneminin değiştiği ve Tablo 4'te belirtilen dindarlık beyanlarında dindar değil ve ateist seçeneklerindeki oranların genç kuşaklarda arttığı doğrulanmıştır. Yaş ve dindarlık düzeyi arasındaki pozitif korelasyon görüşmecilerimiz tarafından da onaylanmıştır. Mütedeyyin ailelere mensup görüşmecilerimizin bazıları dindarlık düzeylerindeki bu trendi, kendi kuşakları için bir sorun olarak nitelendirmektedirler.

2.3.2. İbadet Boyutu

Nurten Kımter "Gençlikte Din ve Depresyon" adlı makalesinde dinin üniversiteli gençlerin ruh sağlıkları üzerindeki etkisini incelemiştir. Araştırmanın kayda değer bulgularından bazıları, inanç ve esasları benimseme hususunda dindarlık oranı yüksekken bu oranın ibadetler açısından ölçüldüğünde düşmesi ve kendilerini "çok dindar" olarak tanımlayan üniversite öğrencilerinin araştırmanın yalnızca %6,8'ini oluşturmalarıdır[75]. "Araştırmada üniversite öğrencilerinin dindarlık boyutlarındaki aritmetik ortalamaları bakımından en yüksek ortalamanın dini inanç boyutunda olduğu (3,6168) görülmektedir. Öğrencilerin dini hayatın boyutlarıyla ilgili en düşük puan ortalamasının ise dinin ibadet boyutuna ait

[75]Nurten Kımter "Gençlikte Din ve Depresyon: Üniversiteli Gençler Üzerinde Ampirik bir Araştırma*" Ekev Akademi Dergisi*, 60 (2014), 233.

olduğu (2,6875) gözlenmektedir"[76]. Bu ortalamalara bakıldığında ortaya çıkan tablo dini inanç ve dini ibadet boyutlarının birbirlerinden oldukça ayrıştıkları yönündedir. Dindarlık ölçeği olarak inancı ele aldığımızda elde edeceğimiz veri ile ibadeti ele aldığımızda elde edeceğimiz veriler birbirleri ile uyumluluk göstermeyecektir. Bu çalışmadaki örneklemi oluşturan 22 öğrencinin 21'i kendini inançlı olarak ifade ederken, bu 21 öğrencinin yalnızca 9'u düzenli olarak namaz kılmaktadır. Burada parantez açmak gerekirse düzenli olarak namaz kılamadıklarını belirten görüşmecilerimiz, oruçlarını aksatmadan tuttuklarını beyan etmişlerdir.

> **Sema:** Şöyle, çok çok bağlı olduğum bir süreç değil aslında bu. Çünkü çok fazla zaman ayırabildiğim bir şey olmuyor genelde.
>
> **Melek:** Namaz kılamıyorum, yani zamanım olmuyor pek. O yüzden.

Muhammed Mustafa Bayraktar namaz ibadetinin öneminin altını şu sözlerle çizmektedir: "Namaz ibadeti zorluklara katlanma, onlarla başa çıkma ve psikolojik bir olgunlaşmanın itici gücü olarak değer kazanmaktadır. Ayrıca içsel bir gelişim, sabır ve irade eğitimi gibi birtakım özellikleri de kazandırmaktadır."[77] Görüşmecilerimizin hanelerinde genellikle düzenli ibadet edilmektedir. Belleklerine kazınan ibadet alışkanlığını çeşitli sebeplerden dolayı yerine getirememek bu gençlerde "pişmanlık", "vicdan azabı", ve "huzursuzluk" gibi hislere yol açmaktadır.

> **Ali**: İşte ben ibadet etmeye ça- yani ibadet edecek şey, nasıl diyeyim? Edemiyorum. Yani unutuyorum yapamıyorum ama bunu çok yapmak da istiyorum farkındayım yani bunu yapmadığımın. . . Ya düşününce ibadetleri falan filan gerçekten üzüyo çünkü yapmam gerekiyor ve hani aile de bunu bana ara sıra söylüyor ama yapmayınca böyle şey oluyor pişmanlık duygusu geliyor yani.
>
> **Sinem:** Şimdi benim genelde din deyince direk aklıma namaz geliyor. Bence bunun nedeni bana namaz çok zor geliyor, gerçekten zorlanıyorum. Bence biraz bunun verdiği bir huzursuzluk olduğu için hemen aklıma namaz geliyor.
> *Huzursuzluk neden gelir?*
> Çünkü mesela ezan okunuyor ve bitiyor ve ben kılmıyorum. Hani mesela orada oturup bir farzı kılabilirim ama mesela bana ömrüm boyunca oruç tut deseler tutabilirim ama namaz kılmak çok zor geliyor. Bende bunun verdiği vicdan azabı var açıkçası.

İki görüşmecimiz de kendileri namaz kılamasa da namaz ibadetinin önemini ve yerine getirememenin onlarda yol açtığı huzursuzlukları yukarıdaki sözleriyle ifade etmişlerdir. Meryem ise kendisi adına bu huzursuzluğun kademeli olarak azaldığını şu şekilde belirtmiştir:

> **Meryem:** Kendi içimde açıkçası ilk başlarda daha sekizinci sınıfta daha şeydim demiştim ya kapanmayı düşündüm falan. O zaman da beş vakit olmasa da kılıyordum. İşte kılmayı bıraktıktan sonraki ilk zamanlarda içim bi huzursuz oluyodu. Çünkü hani öyle öğretilmiş, öbür dünyada cennete gidemezsin diye. Ama bi yerden sonra cennet-cehennem sorgulaması da

[76] Kımter, "Gençlikte Din ve Depresyon", 239.

[77]Muhammed Mustafa Bayraktar , "Gençlik Döneminde Görülen Obsesif Kompulsif Belirtinin İnanç, İbadet ve Dini Bilgi Düzeyi Gibi Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi" *Marife*, 17/1 (2017), 170.

başlayınca o zaman çok da fazla namaz kılmamaktan veya başka şeyler yapmamaktan rahatsız olmamaya başladım içimde.

Bu noktada Meryem'in hane içinde namaz kılınmadığını söylediğini de belirtmek faydalı olacaktır. Meryem'den farklı olarak Esma, aile fertlerinin düzenli olarak namaz kılmalarının kendi ibadet pratiklerini pozitif yönde etkilediğini belirtmiştir:

Esma: …bir kere şey zaten çocuk gördüğünü rol model alır annem de babam da Allah razı olsun beş vakit namazındadırlar.

Bourdieu'ye göre çeşitli alışkanlıklar mimesis yoluyla habitusa takdim edilir ve zaman içerisinde tekrar edile edile habitus'un bir parçası haline gelir. Namaz alışkanlığı Esma'nın habitusuna ailesi tarafından takdim edilirken, Meryem aynı şartlarda yetişmemiştir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, habitusun şekillenmesinde okul da aile kadar önemlidir. Hamza'nın eğitim gördüğü Kur'an kursunda ibadetlerin kolektif olarak yapılması, onun Allah'a kulluk etmeyi, bireyin yaratılış gayesi olarak görüp içselleştirmesini sağlamıştır:

Hamza: Hayatta Allah'a kulluk etmek için, dinimizi yaşamak için ve Peygamber Efendimiz, Allah dostları gibi kişilerin arkasından gitmemiz için varız bu dünyada. Yani kısacası bu dünyaya Allah için, Allah'a kulluk etmek için geldik ve onun yolunda, onun huzurunda, ona dost olarak yaşamamız lazım dünyada.

Kur'an kursundaki bütün görüşmecilerimiz bir günün nasıl geçer sorusuna "güne sabah namazıyla başlarız" cevabını vermişlerdir. İyi bir dindar nasıl olmalıdır? sorumuza verilen cevaplar da genellikle namaz ibadeti ekseninde şekillenmektedir. Hamza namaz kılmayı dindarlığın şartı olarak görürken, görüşmecilerimizden İmam Hatip Lisesi mezunu ve şu anda eğitimine Hukuk Fakültesi'nde devam eden Rauf ibadetleri görev niyetiyle değil teşekkür niyetiyle yaptığını belirtmekte, ibadet etmeyi iyi bir dindar olmanın olmazsa olmazları arasında saymamaktadır:

Rauf: Bence ibadet yapmak şart mıdır? Ben de bu konuda şahsen çok bilgim olmadığı için mesela kimileri çıkıp "namaz dinin direğidir" diyo ve bunu olmazsa olmazı şeyine sokuyo ama ben genel olarak, hatta dinin de ötesinde şey düşünmeye başladım bu sıralar… Hani birisinin bir şeylere inanması gerektiğinden değil de iyi olmasının, kalbinin iyi olmasından… Yani buna inanmaya başladım, belki sorudan bağımsız olacak ama bi insan ibadet yapıcak, işte hacca gidecek, zekat vericek, oruç tutucak, her şeyi dört dörtlük yapıcak ama birilerine zülüm edicek, bi yerden para çalıcak, daha çeşitli yanlışlar yapıcak… Ya açıkçası bu adamın benim gözümde bir değeri olmaz yani, bu adamın Müslüman olmasının benim açımdan hiç bi önemi olmaz.

Sinem: Mesela ben iyi bir dindar tanımlayacak olsam, hani evet oruç tutmak, namaz kılmak, ya da ne bileyim hacca gitmek falan imkan varsa bunlar önemli şeyler. Çünkü inanıyorsan bence bunları yapman gerek, yani çünkü o da dinin bir parçası bence. Ama eğer namaz kılıp mesela insanların arkasından konuşuyorsan veya yalan söylüyorsan, iftira atıyorsan falan bence sadece ibadetlerini yerine getiren bir Müslümansın. Ben bunu düşünmüştüm aslında, hani ibadetlerini yerine getiren ama "kötü bir insan" tırnak içinde olmaktansa iyi bir insan olup ibadetlerimi az buz da olsa yapmayı tercih ederim galiba.

Mülakatlarımız sırasında görüşmecilerimizden kendilerinden önceki kuşakların inanç pratiklerini ifade etmelerini istediğimizde geleneksel dindarlığın içerisinde geçen "koca-karı imanı"

karşımıza çıkan tanımlarından biri oldu. Bu terimi, bilinçsiz ancak temiz ve şüphesiz bir iman olarak kullandıklarını belirten gençler, kendilerini önceki nesillerden daha bilinçli ancak inanç pratikleri hususunda daha şüpheci ve sorgulayıcı, ibadet pratikleri hususunda ise daha tembel olarak nitelendirdiler. Bu bağlamda, namaz vakitlerine yaklaşımları, ibadet pratikleri hususundaki ayrışmaya bir örnek olarak gösterilebilir:

> **İlayda**: …bazen ben dağılmış oluyorum ya da işte önce işlerimi yapıp sonra işte… genelde bence bizde şey var bir sonraki namaz saatine göre namazımızı ayarlayıp işte 40 dakika kaldı tamam işte kılarım falan. . .Babaannem, annem ve ben arasında bu konuda çok fark var. Babaannem ezan okunduğu gibi mesela kılıyor, annem hani birazcık bekliyor falan bazen. Boşsa kılıyor, bir küçük işi varsa halledip öyle kılıyor. Ben işte sona bırakıyorum falan.

İlayda'nın bu sözleri, ibadet pratiklerini yerine getirme hususunda nesiller arasındaki zamanlamaya verilen önemin farklılığına örnek olurken, dindarlığın ibadet boyutunun diğer boyutlara göre önceliğinin kuşaklar arasındaki değişimini gözler önüne sermektedir. İbadetlere verilen öncelikte, nesiller arasındaki farklılaşma İrem tarafından şu şekilde örneklendirilmektedir:

> **İrem**: İbadet etme şekillerimiz şöyle, ben eğer bir yere yetişmek zorundaysam falan daha dualarımı falan çabuk çabuk yapıyorum ama babaannemle dedeme falan bakıyorum mesela daha böyle ağır ağır.
>
> *Daha öncelik haline mi getirmişler?*
>
> Evet. İşte namaz kılayım ondan sonra gideyim diyorlar mesela bir yere gittikleri zaman ama ben öyle değil işte gidiyorum kılabileceğim bir yer varsa şey yapıyorum.

Ahsen ise bu durumu mizahi bir üslupla ele almaktadır:

> **Ahsen**: Annem her dakika namazını kıl diyor. Öyle. Her vakit Ahsen kalk namaz kıl (gülüyor). . . bence bizim neslimiz biraz daha az ibadet ediyor. Anneannem falan yani eve ne zaman gitsem namaz kılıyor, o kadar vakit namaz olduğunu ben düşünemiyorum. Ama yani ananemin ne zaman evinde olsam ya elinde bir Kur'an ya da namaz kılıyor.

Kuşaklar arası ibadet alışkanlıklarındaki farklılık, Z Kuşağı'nın bireysellik arayışında da kendini göstermektedir. Görüşmecilerimizden Emir ve Mustafa büyüklerinden farklı olarak, cemaatle kılmak yerine, namazlarını evde kendi kendilerine kılmayı tercih ettiklerini belirtmektedirler:

> **Emir**: Şöyle diyeyim en basitinden, dedem her namaza cemaate gidiyor. Babam imkân bulduğunda gider, ben o kadar fazla gitmiyorum mesela. Bu çok büyük bir fark bence. . . Evdeyim mesela ezan okunuyor işim yok "Aziz Allah" deyip geçiyorum. Namaza gitsem mi gitmesem mi gelmiyor aklıma.
>
> **Mustafa**: Babam da namazları ezanla birlikte genelde camide kılmaya çalışır. . . Dükkanı kapatır, gider kılar gelir. . . Ben camiye gitmeyi daha az tercih ediyorum. Ben biraz daha evde kılayım -biraz da üşengeçlik var hani.

Hasan ise başka bir örnekte, arkadaşları ile birlikte namaz kılmak için camiye gitseler bile imamdan sonra ayrı bir grup olarak namaz kılmayı tercih ettiklerini şu sözlerle ifade etmektedir:

> **Hasan:** Daha çok böyle arkadaş ortamında olursa, biz mesela kafede otururken vakit gelince imamla değil de imamdan 20-30 dakika sonra kendimiz kılmayı tercih ederdik camide. . .

Çünkü imam beklemiyor beni adam namazı kıldıracak gidecek. Ben orada abdest alacağım da onu yapçam falan ohoo falan olup imamdan sonra kılarım o mantıktayım yani.

Sema kuşaklar arası ibadet pratiklerindeki farka anneannesi, annesi ve kendisinin Kur'an-ı Kerim okuma alışkanlıklarından örnek vermektedir:

Sema: …anneannem çok fazla Kur'an okuyordu şey gerçekten sürekli gece gündüz uyumadan okurdu. Annem mesela her sabah okumaya çalışıyor. Ben onlar kadar okumadım sanırım.

İbadet etmeyi alışkanlık haline getirme sürecinde ise annesi ile arasında gündelik koşuşturmaca içerisinde zaman faktörünün altını çizmektedir.

Sema: … Annem ev hanımı olduğu için sanırım birazcık daha şanslıydı o noktada. Bende birazcık o süreç zorlu oldu, alışma süreci. Çünkü dışarıda vakit geçirdiğimiz zaman çok farkında olmuyoruz. O alışkanlığı edinme sürecinde gerçekten zorlandım.

Sema'nın annesinin ev hanımı olması, ona göre, namaz ibadetini düzenli bir şekilde yerine getirebilme ve daha önemlisi dini yaşantısını, hayatının merkezine koyabilmekte kayda değer bir rol oynamaktadır.

2.3.3. Duygu Boyutu

Görüşmecilerimizin bireysel olarak tecrübe ettikleri korku, huşu ve huzur gibi dini duygularını anlamak için onlara, ibadetlerini yerine getirdiğin veya getiremediğin zamanlarda nasıl hissedersin? Dua etmek sana kendini nasıl hissettirir? Hiç şüphe hissettiğin veya herhangi bir konuda vesveseye kapıldığın oldu mu? gibi sorular sorduk. Aldığımız cevaplar sonucunda ibadetlerini düzenli bir şekilde yerine getirenlerin huzurlu, getiremeyenlerin ise yukarıda bahsettiğimiz Ali ve Sinem örneklerinde olduğu gibi huzursuz hissettiklerini, hemen hemen hepsinde duanın çok rahatlatıcı bir etkisi olduğunu, hatta daha sonra vereceğimiz Ahmet örneğinde de olduğu gibi en travmatik anlarda bile duanın mucizevi etkisini tecrübe ettiklerini, fakat bir yandan da Berat örneğinde olduğu gibi inançsızlığın beraberinde bir korku ve karanlık getirdiğini gözlemledik.

Asım Yapıcı, dinin ruh sağlığı üzerindeki etkilerini araştırdığı çalışmasında şöyle bir sonuca varmıştır:

> "Allah ile içsel bir temas kuran, O'na sığınan ve güvenen, O'nu sık sık hatırlayan gençlerin ruh sağlıklarının daha iyi durumda olduğu, daha sıklıkla dua ettikleri görülmüştür. Kendi acziyetlerinin, çaresizliklerinin, güçsüzlüklerinin bilincine vararak Allah'ın yardım ve desteğini isteyen, dua ile O'na yönelen gençlerin günlük stres, depresyon ve umutsuzlukla daha rahat baş edebildikleri ve böylece intihar olasılıklarının daha düşük olduğu tespit edilmiştir."[78]

Yapıcı'nın da belirttiği gibi dua etmek ve ahiret inancı depresyon ve umutsuzluk hissiyle başa çıkmada önemli bir rol oynamaktadır. Görüşmecilerimizden Berat, kendini aciz ve çaresiz hissettiği

[78]Asım Yapıcı. *Ruh Salığı ve Din*, (Adana:Karahan Kitabevi, 2007), 311, akt. Kımter, "Gençlikte Din ve Depresyon", 248.

durumlarda, ahiret inancına sahip olmamasının psikolojisi üzerindeki etkisine şu sözlerle dikkat çekmektedir:

> **Berat:** [Arkadaşlarıma] çok böyle içimi açmak istemiyorum, çünkü ne kadar kabul etsem de etmesem de bu inançsızlık birazcık şey, iç karartan bir şey hani çok iç karartan bir şey çünkü mesela bi deprem olunca ilk ben koşuyorum. Çünkü dindar biri ölürse cennete ya da cehenneme gideceğine inanıyo. Ben ölürsem bir şey olmayacağına inanıyorum. Hani onların da içini karatmak istemiyorum…

Berat inançsızlığı "iç karartan bir şey" olarak tanımlarken arkadaşlarını bu histen korumak istediğini belirtmektedir. Ahiret inancının, bu dünyada çekilen sıkıntıların mükâfatının öbür dünyada alınabileceği ümidiyle, felaketler ve ölüm gibi travmatik olaylar karşısında bile gençlere ne derece huzur vadettiğini Berat'ın bu sözlerinden anlayabiliriz. Görüşmecilerimizden Ahmet ise, babasının vefatından sonra yaşadığı sıkıntılı süreçte dua etmenin etkilerini şu şekilde açıklamıştır:

> **Ahmet**: Açıkçası ben babamın ölümünden önce ateist olmamıştım ama deist bakış açısında bir insandım daha çok. . . .babamın ölümünden sonra hani bazı şeyler boşluğa mı düştüm mü diyim, belli bir arayışa girdim biraz. Onun dışında o sırada beslenme sıkıntıları da çektim, neredeyse yemek yiyemiyordum. . . . Artık hani dua ettim diyim: Allah'ım nolur şu yeme sıkıntımı düzelt sana dönücem, seni araştırıcam diye. Hakikaten de düzeldim. Ben de işte bu şekilde döndüm inanca. . .

Mustafa Koç'un makalesinde bahsettiği üzere "Duanın genel anlamda kişilik gelişimi ve dolayısıyla da ergenin karakteri üzerinde olumlu etkileri vardır. Bu bağlamda dua, bireyde manevi güçlerin daha iyi kullanılıp ümit ve inancın canlanmasına, stres ve kaygıların yatışmasına, kişiliğin bütünleşmesine yardımcı olan bir etkiye sahiptir."[79] Ebeveyn kaybı, gençlik çağında yaşanılabilecek en travmatik olaylardan biridir. Ahmet, kendi tecrübesinde, duanın iyileştirici gücünü ve yaşamı üzerindeki olumlu etkilerini test etmiştir.

Kendilerini inançlı olarak tanımlayan gençler, yaşamlarında karşılaştıkları her sorunda Allah'a yönelmeyi bir çözüm olarak tanımlamışlardır:

> **Hasan:** İyi hissettiriyor ya bunu mesela çocukken keşfetmiştim, çocukken de değil lisede keşfetmiştim, o vakit bir kız arkadaşım vardı ondan ayrılmıştım. Sonra namaz kıldım falan aşk acısına tam çare olmuştu. Hiç böyle acı çekmiyordum evet hüzünleniyordum ama namaz kıldığım zaman unutuyordum onu.

Hasan'ın, verdiği örnekte, namaz kılmayı aşk acısına çare olarak tanımlaması ve dua etmenin iyileştirici gücüne inancı, gencin hayatına dindarlığın duygu boyutunun ne denli sirayet ettiğinin bir göstergesidir. Örneklemimizi oluşturan gençlerin neredeyse tamamı dua etmenin hayatlarında vazgeçilmez bir yer tuttuğunu ve Müslümanlığın gerekliliklerinden biri olduğunu beyan etmişlerdir:

[79]Mustafa Koç "Ruh Sağlığı ile Dini Başa Çıkma Metodu Olarak Dua ve İbadet Fenomeni Arasındaki İlişki Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım" *EKEV Akademi Dergisi*, 24 (2005), 44, akt. Bayraktar "Gençlik Döneminde Görülen Obsesif Kompulsif Belirti", s. 171.

Ebubekir: Duamız olmasa ne işe yararız.

Rauf: Genelde hani namazdan sonra ederim. Ama böyle içim daraldığında, kötü olduğumda, işin içinden çıkamadığım zamanlarda veya böyle ağlayacak gibi olduğumda geçerim kendi içinden illa el açmam ama iç dünyamda isteyeceğimi şu anda isterim yani. Çünkü hani gideceğiniz başka bi yer yok, çaresizsiniz, o zaman birisine sığınma ihtiyacı duyuyorsunuz. Bu da benim inancımda Rabbim. E o zaman Rabbime gitmem lazım çünkü en yücesi o. Artık kime gideyim?

Meryem: Dua ederim. . . böyle kendimi çok sorguladığım dönemlerde, çok düşündüğüm dönemlerde kafam patlıcak gibi oluyor ve hani adına Allah demesem de hani "varsan yardım et şu düşüncelerimi topliyim" falan oluyorum (gülüyor). . . Dua etmek iyi hissettiriyor, yani dediğim gibi tutunacak dal gibi sanki, ben isteyince bana yardım edecekmiş gibi.

Gerek yaşları itibariyle içinde bulundukları fizyolojik ve biyolojik değişimler, gerekse yaşadıkları çağın beraberinde getirdiği salgın, kriz, küresel ısınma gibi zorluklar neticesinde görüşmecilerimiz çalkantılı bir dönemden geçmektedirler. Din bu bağlamda kendilerini inançlı olarak tanımlayan Z Kuşağı mensupları için kaygıdan kaçınmalarını sağlayan meditasyon işlevi görmektedir.

2.3.4. Bilgi Boyutu

Bir dine mensup olmak o dinin temel öğretileri, gereklilikleri ve kutsal metinleri hakkında bilgi sahibi olmayı gerektirir[80]. Dindarlığın bilgi boyutu, inanç, ibadet, duygu ve etkiler boyutunu şekillendiren bir boyuttur. Bu kısımda, görüşmecilerimizin din hususunda sahip oldukları bilgi birikimini nereden ve ne şekilde edindiklerini, önceki nesiller ile aralarında dini bilgi bakımından ne gibi farklar olduğunu, hangi hususlarda görüş ayrılıkları yaşadıklarını, dini mevzularda akıllarına gelen soruları kime sorduklarını, araştırma yaparken hangi kaynaklara yöneldiklerini sorguladık. Aldığımız cevaplar doğrultusunda, Z Kuşağı mensuplarının kendilerini ebeveynlerine göre daha bilgi sahibi ve araştırmacı olarak nitelendirip, gelen bilgiyi hemen kabul etmeyip sorgulayıcı bir tutum gösterdiklerini belirtmek mümkündür.

Saha araştırmamız esnasında görüşmecilerimize sorduğumuz "önceki kuşaklarla aranızda dini inanç ve ibadet pratikleri hususunda ne gibi farklılıklar olduğunu düşünüyorsun?" sorusuna aldığımız yanıtlar genellikle anne baba kuşağı ile dini bilgi boyutunda ayrıştıklarını düşünmeleri ve bu ayrışmaları örneklemeleriyle sonuçlanmaktadır:

Ahmet: Annem bazı konularda hani yanlış düşünüyor benim araştırdığım kadarıyla. Mesela geçen gün nazar konusunda tartışıyoduk, ben çok fazla nazara inanmam ama hani şey işte birisinden bahsediyorum orda, "konuşma ondan nazar yapar" falan diyodu. Ben de dedim ki "ben Allah'a güveniyorum, Allah'a karşı hiçbir şey olmaz. O ol demedikçe bir şey olmaz". O da

[80]Hasan Arslan, "Dindarlık Boyutları, Algıları ve Uygulamaları", *Hikmet Yurdu*, 7 (2011), 39 – 61.

şey dedi: “olsun olsun sen yine de söyleme”. “Sen şu an ne diyorsun dedim hani Allah ol demeden hiçbir şey olmaz. Sen şu anda bu inanca karşı çıkıyorsun çok büyük bir günah”. O orda sustu.

Ayşe: Hiçbirinin ben bilerek inandığını düşünmüyorum yani, hangisi böyle meali açıp düzgün okudu anladı? Bence yok. . . Babam namaz kılar ama. . . piyango da aldığı oluyor yani ve bu beni çok rahatsız ediyor ama yapıyorlar. Ya da ne bileyim krediyle ev alıyorlar hadi bir tane aldılar ikinciyi de alıyorlar filan. Ve ben buna karşı çıktığımda “e günahlarımız var” oluyor. . . En son faiz konusunda annem şey dedi “sen bunları nereden öğreniyorsun biz bunları hiç konuşmayız”.

Piyango bileti veya kredi faizi ödemek gibi konular Ayşe’yi oldukça rahatsız etse de belirttiği üzere ebeveynlerinin tercihlerini çok etkilememektedir. Bunların neticesinde Ayşe’ye göre inanç ve ibadet pratiklerinde, bilgi düzeyinden kaynaklı bir kuşak farklılığı oluşmaktadır. “Sen bunları nereden öğreniyorsun?” sorusu ebeveynlerin zihinlerini oldukça meşgul eden bir soru olsa da Z Kuşağı için öğrenme kanalları oldukça çeşitlidir.

Bilgileriyle ön plana çıkıp, kendini önceki nesillere göre daha bilinçli Müslümanlar olarak tanımlayan gençler, bilmiyor olmayı kimi zaman küçültücü bir şey olarak algılayıp sorularını başkalarına sormaktan çekinmekte, daha bireysel araştırma yöntemlerine yönelip internetteki belirli kaynaklara ve kitaplara sarılmaktadırlar.

Merve: İnternetten bulmaya çalışırım ilk başta. Yani hemen internete sarılırım çünkü bazen sorduğum soru beni karşıdaki kişiye küçültür mü diye düşünürüm. . . .“Bu kız hala bunu bilmiyor mu” der mi acaba diye hemen böyle internete sarılıyorum yani.

Merve örneğinde olduğu gibi sorularının cevaplarını internette arayan görüşmecilerimiz olmakla birlikte, internete karşı büyük bir güvensiz oldukalrını da söylemek gerekir. “Güvenilir kaynak” arayışı görüşmelerde sık sık karşımıza çıkan bir olgu olmuştur:

Mustafa: İnternete çok fazla başvurmayı sevmiyorum çünkü internette her insan bir şey yükleyebilir hani bilgisi olan da bilgisi olmayan da. . . . O yüzden internetten bilgi almayı yararlı bulmuyorum.

Ahsen: Öyle şeyleri internete yazmıyorum çünkü doğru bilgi verdiğini düşünmüyorum ben ya.

Hayatlarının her anında internete bağlı olan gençler, çevrimiçi bilginin çok kolay üretilip yayılabileceğinin farkındadırlar ve bu yüzden internet ortamında dini sorularına aldıkları cevaplara güven duymamaktadırlar.

Gençler için ailelerinden edindikleri dini bilgiler genellikle bir başlangıç noktası görevi görmektedir:

Sema: Birazcık ailenin tabi ki vermiş olduğu bazı değerler var, onlara göre de insanın kafasında oluşan din algısı farklı oluyor. Belli bir süre sonra senin düşüncelerin, fikirlerin, karakterin olsun onların sende oluşturduğu şeyler de daha farklı oluyor ve ona göre dine bakışın da değişiyor.

Sema İslam'la tanışmada ailenin mihenk taşı görevi gördüğünü söylese de zamanla edinilen bilgiler ve karşılaşılan insanlar çeşitlendikçe, genç bireyin düşünceleri ebeveynlerinden farklılaşmaktadır. Bir kız lisesinde son sınıf öğrencisi olan Beyza ailesiyle kadınların Cuma namazına gitmesi gibi konularda görüş ayrılıkları yaşadıklarını şöyle belirtmektedir:

> **Beyza**: Mesela dersteyken bizim hocamız demişti, kadınlar da Cuma namazına gider. . . Sonra ben bunları anneme söylediğimde "saçmalama nasıl öyle bir şey olur?" demişti, çünkü onlar geleneksel bilgiler nesilden nesile aktarıldığı için belirli bi bilgiyi biliyorlar ve o bilgiyi hiç değiştirmeden hiç araştırmadan üzerine bir şey katmadan bize aktarmaya çalışıyorlar. . . ben yeni şeyler öğreniyorum, yeni şeyler görüyorum, yeni şeyler araştırıyorum. Onlarla onlar *match* olmuyor yani birbirine uymuyor.

Beyza'ya göre nesilden nesle aktarılan bilgi değişime açık değil ve bu neslin beklentileriyle "*match*" olmamakta. Mesela Beyza dövme yaptırmak istediğinde bu konuda araştırma yapmakta ve dövmenin abdest geçireceği hususunda bilgilere ulaşmakta, ancak bu yeni bilgileri ailesine kabul ettirmenin mümkün olmadığını belirtmektedir.

Büşra Özüdoğru'nun makalesinde de belirttiği gibi, "bilinçli Müslüman" anlayışı, Z Kuşağı'nın tesettür kararları hususunda da ortaya çıkan bir olgudur. "Genç neslin ise diğer nesillerden farklı olarak kendi istekleriyle örtündükleri, tesettüre yönelik dini bilgiye sahip oldukları ve 'örtünmem gerektiği için örtündüm' anlayışıyla hareket etmedikleri tespit edilmiştir. Buna karşılık genç neslin tesettürü daha modern bir çizgide seyretmektedir"[81]

2.3.5. Etki Boyutu

Dindarlığın etki boyutu, inanç, ibadet, tecrübe ve bilgi boyutlarının gündelik hayata sirayet edişinin ve bu boyutların oluşturduğu dünyevi sonuçların gözlemlenebildiği bir alandır.

> **Ebubekir:** Hayatımızın her yerinde [din] var, yani her şeyi etki. Tuvalete girerken nasıl girmemiz gerektiğinden nasıl oturmamız gerektiğine kadar…Bizim yemek yerkenki, dışarda yürürkenki yani her şeyimizin bir hükmü var. Allah buna da bir hüküm koymuş, bu kadar kapsamlı.

Kendilerini inançlı bireyler olarak tanımlayan gençlerin gündelik hayatta dini yol gösterici olarak kabullenişleri Ebubekir'in yukarıdaki sözlerinden anlaşılsa da yaşadıkları alanlar, sahip oldukları bagajlar ve karşılaştıkları durumlar görüşmecilerimiz için dinin etki boyutunu şekillendirmektedir. Dini inanışın kıyafet tercihlerini etkiler mi? Yemek tercihlerini etkiler mi? Eş seçimini etkiler mi? Kısacası inanışın gündelik hayatına yön verir mi? sorularına aldığımız cevaplar neticesinde bu kısımda dindarlığın etki boyutunu inceleyeceğiz.

[81]Büşra Özüdoğru "Tesettür Algısının Değişimi: Üç Nesil İncelemesi" *Sosyoloji,* 13 (2019), 118.

Dini inanışın kıyafet tercihlerini etkiler mi? sorusuna aldığımız yanıtlar doğrultusunda, bu boyutun gözlemlenebildiği en önemli alanlardan birinin tesettür pratikleri olduğunu söylemek mümkündür. Büşra Özüdoğru, 3 farklı nesli ele alarak değişen tesettür algısını incelediği makalesinde, üçüncü yani en genç neslin önceki nesillerden farklı olarak tesettüre "kendi kimliğini oluşturma, toplum içindeki yaşantısını belirleme, kendini ispatlama ve iç dünyasını şekillendirme gibi derin anlamlar"[82] yüklemekte olduğunu belirtmektedir. Tesettürlerini ön planda tutarak oluşturdukları kimlik aynı zamanda da kamusal alanda görünür bir kimliktir. "Genç nesil katılımcılar, tesettürlü kadının kamusal alanda olması gerektiği, bunun çağa göre normal olduğu, toplum açısından gerekli olduğu fikrini paylaşmaktadır"[83]. Kamusal alanda var olmanın kaçınılmaz sonuçlarından biri de haremlik selamlık düzeninin uygulanmasının zorlaşmasıdır. "Genç nesil tesettürlüler, erkeklerle bir arada oturma ve ilişki kurma anlamında anneleri ve anneannelerine göre daha rahat davranmaktadırlar"[84]. Görüşmecilerimizden İlayda tesettürün varlığını, kamusal alanda görünür olması için bir ehliyet olarak değerlendirmektedir:

> **İlayda:** …eğer karşı cinsle herhangi bir iletişimim olmayacaksa, yani olmaması gerekiyorsa, hatta evden çıkmayacak bir şekilde hani kadının böyle bir dini anlayışı olması gerekiyorsa zaten tesettürün bir gereği olmazdı. Demek ki benim dışarı çıkabiliyor, birileriyle iletişim kurabiliyor, işte alışveriş yapabiliyor olmam gerekiyor.

İlayda'nın tesettür tanımı, mütedeyyin kadınların kamusal alanda görünür olması gerektiğinin altını çizen bir tanımdır. "Aktörlerin İslam diniyle kurduğu sahiplenici ilişkiyi kamusal alanda dışa vurması"[85] olarak tanımlanan "İslami kimlik", neoliberal ekonominin etkilerinden nasibini almıştır. Bu yeni düzende artık her şey kamusal alana taşınmış ve tekdüzeleşmiştir. Dini hayat da bu standartlaşmadan kaçamamış, hane içinde ya da cemaat içinde yaşanırken üretim ve tüketim pratikleri, sosyal medya kullanımı ile kamusal alana taşınmıştır. Buna bağlı olarak, tesettür algısının "'tesettür eşittir takva' anlayışından 'örtülü de güzel olunabilir' anlayışına geçiş"[86] yapması İslami kesimin piyasa ile bütünleşmesinin kaçınılmaz bir sonucudur. "Günümüzde tesettürlüler, kendilerine tüketim odaklı bir kimlik inşa etmişlerdir".[87] Güzel olmak ve modaya uymak önceki jenerasyonlara göre kaçınılması gereken bir olguyken günümüzde tesettürün bir parçası haline gelmiştir. "'Şıklığı

[82] Özüdoğru, Tesettür Algısının Değişimi, 119.

[83] Özüdoğru, Tesettür Algısının Değişimi, 120.

[84] Özüdoğru, Tesettür Algısının Değişimi, 123.

[85] Dilek Yankaya, *Yeni İslami Burjuvazi: Türk Modeli*, , (İstanbul, İletişim Yayınları, 2000), akt. 22. Aktaran. Hüseyin Çil, "M Nesli Edebiyatı", *Sosyoloji Divanı*, 13 (2019), 79.

[86] Fatma Barbarosoğlu, *Şov ve Mahrem*, , (İstanbul: Profil Yayıncılık ,2015), 95, akt. Özüdoğru, "Tesettür Algısısnın Değişimi", 113.

[87] Özüdoğru, "Tesettür Algısının Değişimi", 112.

yakalamak' yalnızca modern ve batılı kıyafetlerde değil tesettür kıyafetlerinde de aranılan bir ölçüt olmuştur"[88]

Kamusal alanın büyük bir kısmının aynı anda ekonomik bir alan olduğunu söylemek mümkündür. Z kuşağını araştırmaya başladığımızda, bu kuşak üzerine yapılan çalışmaların genellikle ekonomi ve pazarlama çatısı altında toplandığını gözlemledik. Daha sonra Shalina Janmohamed'in kitabında karşılaştığımız, inanç ve çağdaşlığın bir arada yürütülebileceğine inanan, yeni muhafazakâr gençlik olarak tanımlanan M Nesli'ni araştırırken de, Müslüman genç kuşağın tüketim alışkanlıklarının ön plana çıktığını gördük. Dünyanın her türlü nimetinden inançları doğrultusunda faydalanma hakları olduğuna inanan bu nesil, gördükleri dünyevi nimetlerin helal alternatiflerinin tüketildiği bir ekonomik pazar oluşturmuşlardır. İstatistikler dünya üzerinde Müslüman nüfusun alım gücünün her sene yükseldiğini göstermektedir.[89] Abdest geçiren ojeler, alkolsüz biralar, helal kremler ve ilaçlar, tesettüre uygun haşemalar ve spor kıyafetleri gibi ürünler, gıda, kozmetik, eğlence, giyim ve seyahat pazarlarını şekillendirmektedir.

Janmohamed'e göre "bu Müslümanlar modernliği reddetmiyor, şekillendiriyorlar".[90] Fakat biz, bu kadar net bir şekillenen ve şekillendiren ayrımından bahsetmemekteyiz. Bu ilişkinin diğer ucundaki modernlik de bir yandan Müslümanları şekillendirmeye devam etmektedir. Müslümanlığın her alandaki görünürlüğü o denli artmakta ki, Marvel artık Kamala Khan gibi Müslüman başörtülü süper kahramanlar piyasaya sürmektedir. Fakat Müslüman karakterlerin ekranlarda görünürlüğü ile Müslümanlığın görünürlüğünü bir tutabilir miyiz? Müslümanlık, Türkiye'de de kamusal alana taşındıkça kamusal alanı şekillendirmektedir. Büşra Özüdoğru'nun nesiller arası başörtüsü pratiklerini kıyasladığı makalesinde ve İlayda örneğinde gördüğümüz gibi kamusal alan da çağdaş dindar modelini etkilemektedir. Dinin görünürlüğü, bir yandan görünebildiği kaba yani mecraya göre şekillenmesine neden olmaktadır. Bu şekillenmenin oluşturduğu domino etkisiyle geleneksel dindarlığın yerini gençler için daha seküler ve bireysel özgürlüklerle eşleştirilen yeni bir dindarlık tipolojisi almaktadır. Bu yeni dindar tipolojisinin beraberinde getirdiği özgürlükler çerçevesinde tanımlanan din, diğer özgürlüklerle birleşmekte, sonuç olarak istatistiklerde Z ve Y nesillerinin cinsel tercihler, evlilik dışı ilişkiler, farklı dine mensup bireylerle ilişkiler hakkındaki görüşlerinin de daha liberalleşmesine neden olmaktadır.

[88] Özüdoğru, "Tesettür Algısının Değişimi", 124.

[89]Shelina Janmohamed, *M Nesli Yeni Müslüman Gençlik*, Kaknüs Yayınları, (İstanbul, Kaknüs Yyınları, 2018), 99.

[90] Janmohamed, M Nesli, 44.

Kur'an kursunda, imam hatiplerde, özel veya devlet okullarında ve üniversitelerde okuyan öğrencilerden aldığımız cevaplar neticesinde, gençlerin habituslarının kıyafet tercihlerini de ister istemez etkilediğini söylemek mümkündür. İnancınız kıyafet tercihlerinizi etkiler mi? sorusuna aldığımız ilk bakışta aynı gözüken "evet" cevabı alanlara göre farklı şekillenmektedir. Kur'an kursu öğrencileri kıyafetleri ve başörtülerinde dikkat çekici renkler tercih etmediklerinin altını çizerken, özel üniversitelerde okuyan tesettürlü öğrenciler dar pantolon giymekten imtina ettiklerini belirtmektedirler. Anadolu lisesi öğrencisi olan ve türban kullanmayan Beyza ve İrem ise, kuşaklar arasındaki anlaşmazlıklara örnek gösterirken, ailelerinden farklı olarak kıyafet tercihlerini bir dindarlık göstergesi olarak kabul etmediklerini söylemektedirler. Beyza ne giyerse giysin gece yatarken Allah'a inandığını dualarıyla gösterdiği sürece, inancının kıyafetleriyle ölçülemeyeceğini düşünmektedir. İrem ise kuşaklar arasında gözlemlediği en bariz farkın giyim kuşama yaklaşımları olduğunu belirtmektedir:

> **İrem**: İşte diyelim sokakta, alışıldığın dışında bir şey giyildiği zaman babaannemler daha çok tepki veriyorlar, annemler de daha çok tepki veriyorlar ben "olabilir" diyorum. Kimsenin kıyafetine kimse karışamaz.

Beyza ve İrem'den farklı olarak İlayda kıyafet tercihlerinin dini kimliğinin yadsınamaz bir göstergesi olduğunu; lisedeyken sınıfındaki tek türbanlı öğrenci olmanın ona yüklediği misyonun, kıyafet tercihlerini ne denli etkilediğini anlatırken bu etkinin bulunduğu alana göre şekil değiştirdiğini de güzel bir örnekle açıklamaktadır:

> **İlayda**: Evet etkiliyor. Yani eskiden daha çok etkiliyordu bence. İlk tesettüre girdiğim zaman demeyeyim de sonrasında işte lisenin başları 9-10. Sınıfta hiç pantolon falan giymiyordum o zaman çok doğru olduğunu düşünmüyordum. Sonrasında işte pantolon filan giymeye başladım, o dönem biraz daha bence öyle daha yavaş ve ılımlılaştığım dönem. İlk 9. Ve 10. Sınıfta A..'deydim ve çok yalnızdım yani dini kimlik açısından birkaç kişi, mesela mescide gidiyorum diyelim 2-3 kişiyi görüyorum falan. Çoğu sınıfta 1 tane tesettürlü insan vardı ya da yoktu. Çoğunlukla zaten mobbing'e filan maruz kalıyorduk yani, ben baya maruz kaldım sonra da okulumu değiştirdim zaten. O dönemde kendi kimliğimi korumak konusunda biraz daha herhalde korumacıydım yani daha böyle keskin duvarlarım vardı. Ama sonrasında P..'ye geçtiğimde daha çok şöyle yani A..'de İslamı simgeleyen kişilerden biri bendim. İnsanlar baktıkları zaman gördükleri kişiler zaten beş altı kişi oldukları için bir de beni görüyorlardı. P..'ye geçtiğim zaman çok fazla öyle insan vardı işte feraceli, neredeyse peçeli insanlar falan vardı ve bu konuda lise çok rahattı. O yüzden hani orada buradaki simgeleyen kişi ben değildim.

İlayda ve görüşmecilerimizden birkaçı okulları vasıtasıyla adım attıkları alanları, ailelerinin onlara kazandırdığı dinsel bagajla eşleştirmekte zorlanmakta ve bu uyuşmazlıkta var olma mücadelesi göstermektedirler. Ortamdaki tek türbanlı öğrenci olmak İlayda için türbanı doğru yansıtma misyonu yüklenmesine ve kıyafet tercihlerine daha farklı yaklaşmasına neden olmaktadır. Daha sonra türbanı simgeleme misyonunu üstlenmek zorunda kalmadığı başka bir ortama geçtiğinde "rahatladığını" ve kıyafet tercihlerinin -yine dini inancına uygun olmakla birlikte- değiştiğini belirtmektedir.

Ayşe lise hayatına adım attığı yıllarda başörtüsünün okuldaki kimliğinin üzerindeki etkisiyle karşılaşınca, kendisini başörtüsünü özgürlük olarak nitelendirdiği bir çatışmanın içinde bulduğunu şu sözlerle belirtmektedir:

> **Ayşe:** 9'da Ş... Anadolu Lisesi'ndeydim ama 3 kapalıydık ve hayat benim için çok zordu. O yüzden S…A… Anadolu Lisesi'ne geçmiştim. 9'da beni ilk başta almadılar, Ş… Anadolu buna çok karşıydı. O yüzden bizden önceki dönemde hiç kapalı yoktu. Bizim dönemimizde ilk gelmeye başlamıştı ve gelenler de işte onlara başınızı açın diyince açmışlardı. Biz de bir gün açmıştık sonra babamlar şikayet etti, herkes şikayet etmeye başladı. Şansımıza tam o hafta bir yasa geldi girebilirsiniz diye, biz de öyle girmeye başladık.
> *Peki sence yasa gelmeseydi farklı olur muydu senin için?*
>
> Kapalı girmeye devam ederdim muhtemelen, ama çatışır mıydık? Kesinlikle çatışırdım. Çok inanmasam bile muhtemelen çatışırdım böyle bir özgürlüğe karşı çıkıldığı için.

Ayşe, "inanmasam bile çatışırdım" sözleriyle, başörtüsünün özgürlükler çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Özgürlükler çerçevesinin Z Kuşağı bireyleri için önemi bu bölümün "Liberal Düşünceler" kısmında ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ayşe gibi Sema da tesettüre geçiş sürecini, kendi deyişiyle "birazcık tuhaf ve zor" olarak nitelendirmektedir. Liseye başladığı sene tesettüre girmeye karar vermiş olsa da okul ortamının onu nasıl zorladığını şu sözlerle ifade etmektedir:

> **Sema:** ….okula başladığım süre zarfında, tesettürlü hiç kimse yoktu. Ve çok gergin hissetmiştim. . . Hocalarımın tepkisi vesaire birazcık okulda olumsuz konuşuldu tesettür hakkında. Ve çok küçüğüm, tam karakterimin de oluşmadığı seneler beni çok zorladı.. . ben ilk sene tesettürlü olmama rağmen okula tesettürsüz bir şekilde girdim. Yani başörtümü okuldan sonra tekrar kapatıyordum. Böyle bi karasızlık

Sema'yı kararsızlığa iten süreç, gencin yaşamında bulunduğu ortamın ve sosyal sermayenin ne denli etkin bir rol oynadığını örneklemektedir. Fransız liselerinden birinde hazırlık sınıfında öğrenci olan Melek, başörtüsü takmayı düşündüğünü fakat okulda ayrımcılıkla karşılaşma ihtimalinin bu kararı verememesinde etkili olduğunu belirtmektedir. İrem ise başörtüsü takmayı düşündün mü? Sorumuza şu şekilde cevap vermektedir:

> **İrem**: Düşündüm, sonra babam üniversite şeyi filan var ya "kızım farklı bakarlar, hoca takar bir şey olur" falan dedi üniversiteden sonra konuşalım dedi. Bu konu öyle kapandı ondan sonra ben de daha şey yapmadım.

Bireysel inançların yanı sıra bulundukları ortam ve "nasıl tepki alırım" endişesi, dindarlığın kıyafet tercihleri üzerindeki etkisini, Melek ve İrem örneklerinde olduğu gibi, ters yönde şekillendirebilmektedir.

Erkekler için dindarlığın kıyafet tercihlerine etkisi kızlar kadar görünür değildir. Bu konuda erkek öğrencilerden çok uzun yanıtlar alamasak da görüşmecilerimizin çoğu denize girerken ya da yaz aylarında giydikleri şortların boyuna dikkat ettiklerini belirtmişlerdir. Özellikle ibadetler esnasında kıyafet tercihlerine dikkat edilmesi gerektiğinin altını bir görüşmecimiz şu şekilde çizmiştir:

Mustafa: Mesela geçen gün sweatshirt alıyodum kendim çok beğendiğim bi sweatshirt vardı ama o sweatshirtle namaz kılamayacağım için başka bi sweatshirt aldım. Hani bu gibi etkenleri oluyo tabi ki.

Ali: [Şort] yazın giyiyordum, ama artık pek giyeceğimi zannetmiyorum. Denize girerken, kısa şort dediğim dizime kadar bir şort kullanıyorum.

Dini inanışın kıyafet tercihlerine olan etkisindeki çeşitlilik yalnızca erkek ve kız görüşmeciler arasında değil kız öğrencilerin farklı tercihlerinde de gözlemlenebilir:

Sinem: Ben ergenlikten sonra hiç şort veya kısa etek falan giymedim zaten hiçbir zaman göbeği açık filan giymedim. Ama mesela eskiden arkadaşlarımda görünce birazcık özenirdim.

Esma: Herkesin yapabildiği bir şey var mesela, kimisi açıktır ama uzun giyinir. Onu yapabilir. Kimisi başını kapatır işte atıyorum birazcık dar giyinir. Mesela benim için en iyi kapalılık şu devirde, dikkat çekmemek için çarşaftır. Girenlere büyük saygım var ama yapabilir miyim? Yapamam. Mesela ben napıyorum? Çok absürt renklerde giyinmemeye çalışırım ya da giydim mesela uzun giyinmeye çalışırım.

Esma ve Sinem örneklerinde görüldüğü gibi, Z Kuşağı gençleri için dindarlığın etki boyutu kıyafet seçimlerinde şorttan çarşafa uzanan geniş bir çizgide incelenebilir.

Dini inanışın yemek tercihlerini etkiler mi? Sorusuna aldığımız yanıtlar genellikle yedikleri yemeklerin alkol veya domuz ürünü içerip içermediğini kontrol ettikleri yönündeydi. Kur'an Kursu'ndaki öğrenciler dışarıda yemek yedikleri mekanlarda çok seçici olduklarını ve fast-food tarzı zincir restoranlardan uzak durduklarını belirtirken, yurtdışına çıkan görüşmecilerimiz de gittikleri ülkelerde et yemekten imtina ettiklerini belirtmişlerdir:

Ahsen: ...Mesela yurt dışına falan çıktığımız zaman et yiyemiyoruz biz.

Bununla birlikte çeşitli mezheplerde farklılık gösteren yemek hükümleri konusunda kafa karışıklıklarını dile getirmişlerdir:

Rauf: Midyeyi kesinlikle yerim . . . mesela benim Ömer diye bi arkadaşım var kendisi Şafi ve istediği şeyleri yiyebiliyor dinen, yani her şeyi yiyebiliyor ben yiyemiyorum bana sınırlandırma gelmiş ama o iman ediyo ben de iman ediyorum, ikimiz de Müslümanız ona niye sınırlandırma gelmiyor bana sınırlandırma geliyor? Bilmiyorum, benim aklıma mantığıma yatmıyor ve bunu da benimsemediğim için ben yiyorum o konuda.

Rauf'un bu sözlerinden, Z Kuşağı gençlerinin her konuyu mantık çerçevesinde değerlendirme ve kendi mantıklarına uymayan hükümleri göz ardı etmeye yöneldiklerini belirtebiliriz. Arkadaş ortamları çeşitlilik gösteren görüşmecilerimiz, alkol kullanan arkadaşlarıyla görüşecekleri zaman, mekan seçimleri konusunda kararsızlık yaşadıklarını, fakat grubun ruhunu bozmamayı tercih ettiklerini belirtmişlerdir:

Sema: Genel tercihim ile alakalı olarak çok bulunmayı tercih etmem ama şey olmaz orada buluşulacaktır böyle büyük bir ekiptir. Hani ben oraya gitmem diyip herkesin planını değiştirmektense gidip bir şey içmemek... Çok ortamı bozmayı tercih etmiyorum ama sadece içki üzerine bir mekanda da bulunmayı ben çok tercih etmem.

Evlenecekleri kişileri nasıl bulacakları da mütedeyyin ailelerden gelen gençlerin kafalarını kurcalayan sorulardan biridir. Görüşmecilerimizden bir kısmı karşı cinsle arkadaşlığı belirli ölçüler doğrultusunda kabul edilebilir bulup, hayat arkadaşlarını bu şekilde seçebileceklerini söylerken; bir kısmı karşı cinsle arkadaşlığa karşı çıkıp eş seçimlerinde görücü usulü gibi geleneksel yöntemlerin tercih edilmesi gerektiğini belirtmektedir:

> **Ahsen**: Kendim bulmak isterim ama böyle bir şansım olduğunu düşünmüyorum, her türlü görücü usulü olacak...
>
> **Esma:**…dinimiz zaten atıyorum biriyle evlenmeye karar verdin, hani belli bir görüşme iznin var. Hani Allah'ın izin verdiği ölçüde olabilir. Ama mesela şimdi sevgili oluyorsun, bir kere el ele tutuşmak haram, sarılıp öpüşmek haram yani sonuçta. Hadi evlencen diyelim, helale haramla gidiyorsun onun acısı da bir yerden çıkar yani.
>
> **Hamza:** Tabiri caizse flört dedikleri şeyi yapmayı çok yanlış buluyorum ben.

Evleneceğin kişinin dindar olması senin için ne kadar önemlidir? Sorusuna "önemlidir" cevabı veren görüşmecilerimiz, eş adaylarının dindarlık düzeylerinin genellikle kendileriyle aynı düzeyde olmasını istediklerini belirtmişlerdir:

> **İrem**: Yani Allah korkusu olması lazım... dindar olması daha iyi olur çünkü çok fazla karşıtlık olabilir aramızda, hani bakış açılarımız çok çatışabilir.
> *Peki ne kadar dindar olması?*
> İşte benim kadar (gülüyor)
> **Mustafa**: Tabi ki de evleneceğim kişinin dindar olması benim gibi dindar olmasını dine yatkın olmasını isterim. . . Müslüman ama çok dine aşırı şey değil.
>
> **Sinem**: Müslüman olmasını isterim ama aşırı bir dindarlık, bilmiyorum...
>
> **Melek:** Yani acayip böyle dindar olmasına gerek yok ama yani namazını kılsın, Allah inancı olsun.

Verilen yanıtlardan çıkardığımız sonuç itibariyle, Z Kuşağı mensupları, özellikle kız öğrenciler ekseninde, eşlerinin kendi tabirleriyle "aşırı dindar" olması hususunda çekincelere sahiplerdir.

Kültürel sermaye Bourdieu'ye göre habitusun yadsınamaz bir parçasıdır. Bu sermaye türü ilgi, zevk, alışkanlıklar tarafından şekillenir. Dindarlığın etki boyutu, kültürel sermaye ekseninde incelendiğinde, kendini en yoğun olarak Kur'an kursu öğrencilerinin ilgi, zevk ve alışkanlıklarında göstermektedir. Bir diğer deyişle Kur'an kursu gençlerinin kültürel sermayeleri bulundukları alana göre şekillenmektedir. Habitus'un şekillenmesinde kültürel sermayenin etkileri gözlemlense de habitus da nihayetinde kültürel sermayeyi şekillendirir

Farklı alanlardaki görüşmecilerimiz, müzik tercihleri sorulduğunda çağın verniğinin tonlarına uygun olarak genellikle "rap müzik" veya "yabancı müzik" dinlerim cevabını verirken; Kur'an Kursu öğrencilerinden Ebubekir hiç müzik dinlemediğini, Hamza haram olduğunu düşündüğü için kadın sesi dinlemediğini, Hüseyin ise yalnızca Türk musikisi dinlediğini ve dinlediği musikinin makamlarına dikkat ettiğini beyan etmiştir.

Melek: ...mesela bazı yabancı rapçileri de çok seviyorum mesela 50 cent falan onlar çok güzel.

Ali: Yabancı daha fazla dinliyorum, Türkçe müzik nedense bana hiç dokunmadı pop da dinlemiyorum ya da rap de dinlemiyorum. Yabancı pop ya da yabancı rap dinliyorum yani.

Hüseyin: Müzik dinlemem, yani şöyle dinlemem, Türk musikisi dinlerim tabi insanın her şeyiyle bütün gelişmesi lazım yani ezanda da bir sürü makam var Nihavent, Uşşak, Rast. . . Mesela huzur verecek makamlar tabi dinlersiniz ama müzik dediğiniz şu an günümüzde dinletilen şeylerse, dinlemiyorum.

Görüşmecimiz Sema ise, tesettürlü olmasının onun okul korosuna katılmasına mâni teşkil etmediğini ve dini inanışının müzik zevkine etkisi olmadığını belirtmiştir:

Sema: Üniversitede korodayım, Türk Halk Müziği Korosu'nda, koristim orada. Söylemeyi çok seviyorum. . . Hani şarkı söylemek günahtır gibi şeylere birazcık tepkiliyim.

Z Kuşağı'na mensup görüşmecilerimize yönelttiğimiz sorulara aldığımız cevaplar doğrultusunda, Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in, onların hayatlarında genellikle kamusal alanda nasıl davranmaları gerektiğini örnekleyen bir yol gösterici olarak nitelendirildiğini gözlemlediğimiz için "Peygamber algısı"nı etki boyutunda ele aldık.

Ahsen: Rol model gibi biraz, hani yani onun yaptıkları mesela böyle bir şey yaparken mesela yemeğe başlarken tuzu görürsem "aa tuzu şey yapmak sünnetti, mesela peygamberimiz şey yapıyordu" diye falan gibi düşünebilirim.

Ayşe: Peygamber . . . pratikleri sana gösteren nasıl yapman gerektiğini gösteren kişi olduğu için bizim hayatımızda çok değerli yani. Bir şey tartıştığımız zaman, mesela seminer vermek istiyoruz arkadaşım diyor ki ileride vericem ama kadınlara açmak istemiyorum. Biz de diyoruz ki Hz. Muhammed camide kadınlara da verirdi, ayrı da olsa verirdi bak verebilirsin böyle pratikleri var.

Ahsen ve Ayşe örnekleri, gündelik hayatın her alanında sünnetlerin etkin rol oynadığını göstermektedir. Öte yandan, sorulara verdikleri yanıtlar göz önünde bulundurulduğunda, Hz. Peygamberi kılavuz olarak görme düsturu, Kur'an kursundaki gençlerde daha belirgin olarak öne çıkmakta; verdikleri cevapların neredeyse tamamı Peygamber Efendimiz'in hayatından örnekler barındırmakta, hadisler etrafında şekillenmektedir.

Ebubekir: Biz peygamberimizin hayatıyla büyülenmekle yükümlüyüz. Bizim imanımız, davamız derdimiz bu olması lazım.

Hüseyin: …giyinişinde nezaket olan, letafet olan, sefahat olan, dilinde böyle selaset olan, güzel konuşan, yani şu bütün mesele aslında… Sallalahu aleyhi ve sellem efendimizin hayatını tatbik gayretiyle azmiyle ömrünü adamış insandır benim aklımda dini ile bütün yaşayan insan.

Hüseyin'in "iyi bir dindar nasıl olmalı?" sorusuna verdiği yanıt Peygamber Efendimiz'in sünnetinin gündelik hayatlarının her alanına sirayet edişini net bir şekilde örneklemektedir.

2.4.Dindarlıklarını Etkileyen Unsurlar

Saha araştırması esnasında katılımcıların dini hayatlarını şekillendiren en önemli unsurların, sosyal sermayenin yapıtaşlarını oluşturan aile, okul ve arkadaşlar, dijital mürebbiyeler olarak adlandırılan YouTube kanalları ve çeşitli sosyal mecralar ve bu kuşağın sıklıkla karşılaştığı, "liberallik" çerçevesinde ele alınan, özgürlük, kadın erkek eşitliği ve eşcinsellik gibi olgular olduğunu belirledik.

2.4.1. Sosyal Sermayenin Yapıtaşları: Aile, Eğitim ve Arkadaşlar

2.4.1.1.Aile

Stuart Hall tarafından belirtildiği gibi kimlik, bizi diğerlerinden ayıran ve diğerleriyle aynı kılan şeydir[91]. Bu tanım, 'diğerlerine' vurgu yaparak, kendi kimliğimiz hakkında etrafımızdaki diğer insanlarla kıyas etmeden bilgi sahip olamayacağımızı öne sürmektedir. Kendimizi başkalarıyla karşılaştırarak kendi kimliğimizi geliştiririz. Bu karşılaştırma sayesinde, kime benzemek istediğimizi ve kimden uzak durmak istediğimizi öğreniriz. Başkalarıyla kendini kıyaslama, ilk başta toplumun yapı taşı olan ailede başlar. Çocuklar öncelikle anne babalarının davranışlarını taklit ederler. Anne babalar, çocuklarının ilk dini rehberleri olarak görülmekte, mütedeyyin ailelerde inanç ve ibadet motivasyonunu sağlama misyonu yüklenmektedirler. Dinin inanç boyutunun, ibadet boyutunda alışkanlık kazanması Bourdieu'nün de bahsettiği *mimesis* yani taklit yoluyla geliştirilmeye başlanır. "Böylece taklit ve özdeşleşme yoluyla başlayan dini yaşayış, çevrenin dini havasına ve çocuğun ferdi kabiliyetine göre yavaş yavaş gelişip derinleşerek kişiliğine mal olur"[92]. Bu nedenle biz de görüşmelerimiz esnasında çocukların düzenli ibadet alışkanlığı kazanmada, sözle telkinden ziyade ebeveynlerinin ibadet pratiklerine şahit olmalarının daha etkili bir rol oynadığını gözlemledik. Görüşmecilerimizden ailesini inanç boyutunda dindar ancak ibadet boyutunda biraz eksik olarak tanımlayan Beyza, kendisinin de ibadetlerini yerine getirmekte zorlandığını ve dine daha duygusal bir olgu olarak yaklaştığını belirtmektedir. Dini kendisi için inandığı ancak kurallarını tamamen uygulayamadığı "arada bir şey" olarak tanımlamaktadır. Bu hususta ibadetlerini düzenli olarak yerine getiren anneannesi tarafından "haklı olarak" uyarıldığını düşünürken, ibadetlerini düzenli olarak yerine getirmeyen annesinin kendisini uyarmaya hakkı olmadığını düşünmektedir.

---

[91] Stuart Hall, *Cultural Identity and Diaspora: Identity: Community, Culture, Difference,(* Lawrence and Wishart, 1990), 223, akt. Abdullah Kedir Ahmed, "Cultural Identity and Youth (The Case of Muslim Society)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 36.

[92] Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, 225, akt. Talip Atalay "Aile Dindarlığının Gençlerin Dindarlığına Etkisi Üzerine Bir Araştırma", *Dindarlık Olgusu.* (Bursa: Kurav Yayınları, 2006).

İbadet etme hususunda ailen tarafından uyarılır mısın?

Beyza: Ya yapıyorlar işte, anneannem özellikle. . . Çünkü niye? Benim annem de benim kadar ibadet etmediği için kendinde o hakkı bulmuyor. Anneannem daha fazla yaptığı için...

Sinem: Ben dindar bi aileden geldiğim için hani çok küçük yaştan beri görüyorum mesela hani hiç namaz kıl veya işte kapan gibi baskılar hiç olmasa da, ailede işte tesettür veya namaz hep gördüm yani.. . birinin kendisi hakkında kendi kararlar vermesi, yani işte atıyorum "oruç tutacaksın"dansa, "biz oruç tutuyoruz"u söylemek, hareketlerle göstermek bence daha doğru.

Beyza ve Sinem örneklerinden anlaşılacağı üzere bu kuşağın gençleri, telkinlerden ziyade hareketleri örnek almakta ve taklit etmektedirler. Ailenin, gençlerin dini kimliklerinin oluşmasındaki etkilerinden bahsederken; örnek teşkil etmelerinin önemi kadar, gençlerle iletişimleri esnasındaki ifade biçimleri de ehemmiyet arz etmektedir. Ailen sana dini telkinlerde bulunur mu? sorumuza verilen cevaplarda görüşmecilerimizin "muhaffeflik"[93] arayışı dikkat çekmektedir:

Ayşe: ...babam çok şey der namazını kılsana hadi yavrum ama hiç böyle sert değildir çünkü ben sertliğe gelemiyorum biliyor bunu. O yüzden böyle hep hafif hafif söyler ama biri söylediği zaman yapmıyorum.

Rauf: Babam şöyle yapar, ben sizi sadece tebliğ etmeye çağırırım diyo. Zorlamasını yapamam veya işte yaptırım yapamam. . . Özellikle mesela şey söylemiştim, ablam bana bi olay anlatmıştı arkadaşı açılmıştı. Merak ettim baba dedim ablam açılsaydı napardın diye sormuştum böyle. Napıcam oğlum dedi hani bir şey yapamazsın onu öyle kabul etmek zorundasın dedi yani.

Ali: İbadet zaten her insan için kendisinde bitiyor. Beni onlar yüz bin kere de uyarsalar eğer ben istemeye- herhangi bir konu için bu sadece ibadet değil yani- ben bir şey yapmak istiyorsam ben onu her şekilde yaparım beni uyarmalarına gerek yok. Yapmak istemiyorsam da isterlerse bağırsınlar ben onu yapmam. Bence ibadet insanın kendisine bitiyor.

Ali ve Ayşe'nin sözlerindeki "sertliğe gelemem", "yapmak istemiyorsam, yapmam" gibi cümleler aileler için örtülü direktiflerdir. Z Kuşağı gençleri, ebeveynlerinden hayatlarının her alanında olduğu gibi din eğitimlerinde de baskıdan uzak, toleranslı bir dil kullanmalarını beklemektedirler. Çocuklarıyla kurdukları bu iletişim biçimi, ebeveynler için kendilerinden önceki kuşaklarıyla kurdukları iletişimden oldukça farklıdır:

Sema: Yani insanlar değişiyor, kuşak değişiyor. Belki bizden önceki jenerasyona falan böyle yani o yöntemle öğretilmiştir, onun daha etkili olacağını düşünüyorlardır. Ama bizim üzerimizde baskılayıcı bir şeyleri yaptırmak kesinlikle ters teper.

Sema'nın sözlerinden anlaşıldığı gibi, kuşaklar arasında değişen kültürel kodlar, tüm eğitim sisteminde olduğu gibi dini eğitimde de kendini göstermektedir. Temel din eğitimini nereden aldın? Sorumuza tüm görüşmecilerimiz hemen hemen aynı cevabı vermişlerdir. Bu cevaplar doğrultusunda, dini eğitimin ailede alınmaya başlanıp farklı kurum ve kişilerle desteklenen bir kompozisyonda gerçekleştiği sonucuna vardık. Bu eğitim, kimi zaman camilerde, kimi zaman Kur'an kurslarında, kimi

[93] Mete Çamdereli'nin sosyal mecralardaki, özellikle YouTube kanallarındaki, dinsellik söylemini tarif ederken kullandığı "muhaffef" kelimesi, burada da hafifletilmiş ve daha yumuşak bir tona sahip telkinleri tanımlamak için kullanılmıştır. Bk.Mete Çamdereli, "Dinsel Söylem Yok Olmuyor, Medyatikleşiyor" *TRT Akademi*, 3/6, (2018), 777.

zamansa özel hocalar eşliğinde çocuklara kazandırılmaktadır. 22 görüşmecimizin hepsi -ya hala aktif olarak ya da geçmiş bir zaman diliminde- bu tarz dini eğitimler almışlardır ve bu dini eğitimlerden farklı tecrübeler edindiklerini belirtmişlerdir.

2.4.1.2.Dini Eğitim

Gençlerin dinî tecrübeleri, eğitim gördükleri Kur'an kurslarının pedagojik yaklaşımlarındaki farklılıklara göre şekillenmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi Kar Tanesi Jenerasyonu olarak da adlandırılan Z Kuşağı'na katı ve pedagojik yaklaşımdan yoksun dini eğitim uymamakta ve dolayısıyla YouTube kanallarında olduğu gibi mizaha dayalı, dikkatlerini kolayca cezbedebilen ve korkutucu olmayan dini eğitimlere yönelmektedirler. Muhammed Mustafa Bayraktar'a göre "dini bilginin edinildiği kaynağa göre obsesif kompulsif belirti düzeyinin görülme oranının değişmektedir. Bu belirtilerin görüldüğü kesimin büyük çoğunluğunu, dini bilgisini Kur'an kursundan edinenlerin oluşturması; bilgiyi saplantı ve takıntıya dönüştürecek katı, yeterli olmayan ve pedagojik bir yaklaşım içermeyen din eğitimi sisteminin sonuçlarını"[94] göstermektedir. Görüşmelerimizden elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda, Bayraktar'ın belirttiği obsesif kompulsif belirtilere rastlamasak da farklı Kur'an kursu ve Cami eğitimi tecrübeleriyle karşılaştık. İlk dini eğitimini Cami'de aldığını söyleyen Ayşe, Cami ve Kur'an kurslarındaki eğitim yöntemlerinin farklılığını şu sözleriyle belirtmektedir:

> **Ayşe**: Camiye gittiğinizde 40 kişisiniz 50 kişisiniz işte mahallede Kur'an okumayı bildiği için bir kızı getirmişler sadece. Böyle bir din eğitimi almak istemiyordum... Mesela daha küçük olmama rağmen işte Esma-ül Hüsna ezberletilirdi, neden ezberliyoruz?. . . [Kur'an kursunda] hep başka aktivitelerle beni desteklediler yani oyunlaştırmayı orada çok görüyordum mesela drama yapıyorduk bir hadis üzerinden. Ne bileyim bir ilahiyi canlandırıyorduk bir şeyler oluyordu yani beni orada tutacak bir şeyler… Özellikle bu bahsettiğim 3 senelik Kur'an kursu muazzamdı. Her Cuma bir drama çıkarılırdı ortaya.

Ayşe, Cami'de aldığı Kur'an eğitimini yeterli bulmamasının nedenlerini: "ezberleri neden yapıyoruz?" sorusuna cevap bulamaması, Cami'deki eğitimciyi yetkin görmemesi ve eğitim yöntemlerinin Z Kuşağı'na hitap etmemesi olarak sıralamaktadır. Kur'an kursu tecrübesinin oldukça olumlu geçmesinin nedeni olarak ise, o kurstaki hocaların yalnızca Kur'an okutmak ya da sure ezberletmekle kalmayıp, Ayşe'nin kuşağına hitap edebilecek bir pedagojik yaklaşımla dini eğitimi vermelerini göstermektedir:

> **Ayşe**: Ya oyunlaştırmayı biz çok seviyoruz Z Kuşağı olarak yine bu muhtemelen pratiğe dayandığı için olabilir. Çok zamanımız yok teoriye galiba, çok sevemiyor olabiliriz. Oyunlaştırma olduğu için bence çok daha bağlıydık yani.

[94] Bayraktar, "Gençlik Döneminde Görülen Obsesif Kompulsif", 164.

Ayşe'nin üzerinde olumlu etkiler bırakan Kur'an kursu tecrübesi, Emir için farklı bir şekilde sonuçlanmıştır:

> **Emir:** Ç... Kur'an kursuydu. Oraya gittim. Gitmez olaydım da dedim. Yatılıydı. Çok katıydı hiç yani oraya hafızlığa giden arkadaşlarımın kardeşleri var, diyorum ki göndermeyin oraya. Orası din eğitimi alınabilecek bir yer değil. Öyle olmasını doğru bulmuyorum ben insanları soğutuyor çünkü.

Melek, ablalarının Kur'an kursu tecrübesiyle kendi Kur'an eğitimi tecrübesini, hocaların tutumları üzerinden şu şekilde kıyaslamaktadır:

> **Melek:** bazı hocalar biraz çok şeymiş böyle sertmiş bir de mesela şey falan bana saçma gelmişti, "dinimize göre kaşını alamazsın" gibi şeyler demişler. [Bu] biraz bence dinden iterdi. Benim gittiğim hoca, annemin eski hocası ve çok tatlı biri. Böyle şey filan yapıyoduk mesela her gittiğimizde bize poğaça getiriyordu onları yiyorduk. Böyle her gittiğimizde sohbet ediyoruz, gülüyoruz.

Emir ve Melek'ten farklı olarak Kur'an kursunda yatılı eğitim gören Hamza, Z Kuşağı'nın din eğitimindeki bu muhaffeflik beklentisini yanlış olarak nitelendirmektedir:

> **Hamza:** Zaten bir yerde zorlama olması gerekiyor. Yani dinde zorlama yoktur eyvallah ona farklı bir düşüncem yok ama Peygamber Efendimiz zaten torunlarını bir yerden sonra vurarak yavaştan ibadete alıştırmış. Sen çocuğa bıraktığın zaman o hep nefsine göre hareket edecek.

Hamza'nın bu sözleri diğer görüşmecilerimiz tarafından destek görmemiş, fakat Emir ve Melek'in "eğitimde sertlik dinden soğutur" tabirleri farklı görüşmeciler tarafından da onaylanmıştır. Bu yeni kuşağın kültürel kodları daha muhaffef, daha eğlenceli ve mantığa dayalı bir yöntemle gerçekleştirilen dini eğitime ihtiyaç duymakta, ailenin ve Kur'an kurslarının bu ihtiyaçlara cevap vermemesi durumunda başka bilgi kaynaklarına yönelmektedirler. YouTube ve benzeri mecralardaki kanallar, bu kültürel kodlara hızla uyum sağlamakta ve gençlerin ilgilerini cezbetmektedirler. Bu husustan teknoloji ve sosyal medya kısmında ayrıntılı olarak bahsedeceğiz.

2.4.1.3.Okul ve Arkadaşlar

Görüştüğümüz gençlerin hepsi hâlen eğitimlerini devam ettirmektedirler. Ancak eğitim aldıkları kurumların farklılığı, dini yaşayışlarında ve inançlarının gündelik hayatlarına tesirinde kendini göstermektedir. Kur'an Kurslarını, İmam Hatip Liselerini, Anadolu Liselerini, Özel Liseleri ve Üniversiteleri farklı alanlar olarak ele aldığımızda bu kurumların öğrencilerine sunduğu eğitim ve arkadaş skalası da çeşitlilik göstermekte ve şekillendirdiği sosyal sermaye üzerinden dünya görüşlerini ve liberal tutumlarını etkilemektedir.

Abdullah Kedir Ahmed'e göre "Gençlere, başkalarıyla etkileşimleri ve okul içi ve dışında gerçekleşen eğitim süreçleri ve etkinlikleriyle kendi kimliklerini keşfetme ve geliştirme şansı

verilmelidir."[95] Gençlerin başkalarıyla etkileşim şansını en çok yakaladıkları yer şüphesiz ki okullardır. Okul yalnızca bir eğitim kurumu değil aynı zamanda gençler için bir sosyalleşme alanıdır. Okul içinde ve dışında edindikleri arkadaşlar, gençlerin sosyal sermayelerini şekillendirmekte ve dolayısıyla da habituslarında önemli bir yer edinmektedirler:

> **Ayşe**: …en yakın arkadaşlarım daha muhafazakâr olduğu için ister istemez konular buraya çok daha rahat geliyor. Rasim Özdenören'in *Müslümanca Düşünmek Üzerine Denemeler* kitabı mesela herkes tarafından okunmuş en yakın arkadaşlarımla herhangi bir konu konuştuğumuzda bak işte Rasim Özdenören'in dediği gibi örnekler, işte İsmet Özel'in dediği gibi falan... Arkadaşlarımla da o yüzden öyle şeyleri konuşuyoruz. . . Farklı arkadaş çevreleriyle farklı şeyler dile geliyor.

Ayşe'nin yakın arkadaş gruplarından birkaçı mütedeyyin gençlerden oluşmaktadır, dolayısıyla bunun oturup dini sohbetlerde bulunmalarına neden olduğunu düşünmektedir. Arkadaş çevresi, yani sosyal sermaye, habitusun önemli yapı taşlarından biri olarak kendini bu örnekte de göstermekte ve kültürel sermayeyi etkilemektedir. Bu bağlamda Ayşe'nin "farklı arkadaş çevreleriyle farklı şeyler dile geliyor" sözleri oldukça anlamlıdır. Bir diğer örnekte ise Rauf arkadaş çevresinin kendi ibadet pratiklerine ne denli etki ettiğini şu sözlerle dile getirmektedir:

> *Sen ibadet eder misin peki?*
>
> **Rauf**: Şöyle ya, ortam çok etkiliyo beni. Yani nasıl diyeyim… (duraksıyor) kılarım (duraksıyor) ama mesela işte siz mesela kılmıyorsunuzdur, sizle takıla takıla bir müddet sonra onu aksatmaya başlarım. Ama tekrardan kılınan bi ortamdaysam, kesinlikle kılarım yani şey yaparım. . . mesela benim oda arkadaşlarım insani olarak çok iyi çocuklar ama mesela ne namazındalar ne niyazındalar, içki içiyolar falan böyle bi profilleri var. Yani ilk başta odaya seccade götürdüm, namaz kılıyorum böyle. Aşağıda mescit var ama üşendiğim için kendi seccademi seriyorum, namaz kılıyorum ama daha sonra ona üşenmeye başladım, sonuçta odada kimse kılmıyor işte sen de kalkıcaksın kılıcaksın falan, aksatmaya başladım. Hatta bi hafta, iki hafta hiç namaz kılmadım. Sonrasında işte tekrardan kendi evime gelince o namazlar tekrar düzene giriyor…
>
> **Mustafa**: …diğer lisedeki arkadaşlarımı düşününce buradaki ibadet imkanlarım falan daha fazla o yüzden belki ibadetlerimde bi azalma olabilirdi. Ama bu kesinlikle dini inancımla alakalı değil, bu kendi nefsime hükmümle alakalı. Burada daha koyu olduğu için yapabiliyorum ama orada daha kolay ulaşacağım için belki aksatabilirdim. . . herkesin sürekli öğle namazında mescide indiği bi ortam veya öğle vaktinde kimsenin namaza gitmediği bi ortam insanda çok fazla şey değiştirebilir, dinden bile uzaklaştırabilir hani. Anadolu lisesine gidip çok farklı yerlere sapan insanlar var.

Rauf İmam Hatip Lisesi mezunudur, Mustafa ise eğitimini halihazırda bir İmam Hatip Lisesi'nde devam ettirmektedir. Mustafa çoğunluğun öğle namazına indiği bir ortamın ibadet motivasyonuna katkısını örneklerken; Rauf, bu ortamdan uzaklaşmanın ibadet alışkanlığını sekteye uğrattığından bahsetmiştir. Sosyal sermayenin beraberinde getirdiği kolektif ibadet motivasyonunun en yoğun yaşandığı alan Kur'an kurslarıdır. Ebubekir, Kur'an kursunu, gençlerin ibadet etme isteğini canlı tutan ve onları dış dünyanın etkilerinden muhafaza eden bir alan olarak tanımlamaktadır:

[95]Abdullah Kedir Ahmed, "Cultural Identity and Youth (The Case of Muslim Society)", 53.

> **Ebubekir:** İnsan yaşadığı ortamdan iktibas eder. Buradasın, dışarda başka şeyler başka uğraşlar var. . . . Peygamber diyor ki kalp boş tarlada gezen bir kuş tüyü gibi diyor, sağa sola savrulmaya müsait diyor. Şimdi bunlar varken bu kadar sağlam hadisler, bu kadar sağlam ayetler varken Allah'ın yolunda gidin gibi ayetler varken buralar tabi ki de muhafazakâr. Muhafaza ediyor bizi çünkü.

Ebubekir'in "insan yaşadığı ortamdan iktibas eder" sözleri, Kur'an kursunun bu gençlere verdiği inanç ve ibadet olanaklarının altını çizmenin yanı sıra, kursun dışına çıkıldığı zaman karşılaşılan dünyanın tesiri hakkında da öngörüde bulunmaktadır.

> **Hamza:** Ya buradan arkadaşlarım var dışarıda dedim ki "oğlum çıkmayın" dedim "biraz daha bekleyin "dedim yani "bozulursunuz" dedim. Dışarı hayat zaten çok kötü yani bozulmamak elde değil olmasa bile inikas ediyo illa ki. . . Aileler de zaten çocuğum dışarıdan uzak dursun o ortamı görmesin diye böyle kurumlara gönderir çocuklarını.

Kur'an kursundaki bir diğer görüşmecimiz Merve de kurstan ayrılıp üniversite ortamına giren arkadaşlarının değiştiklerini "insanlar çok kolay düşüyorlar, doğruyu bilmedikleri için eğriye düşüyorlar. . . Ki ben doğruyu biliyorum ama eğriye düşmememin garantisi yok…" şeklinde ifade etmektedir. Kur'an kursu bu gençler için dış dünyanın etkilerinden korunabilecekleri, bireylerin habitusları temeline, dini bagajlarını koymalarına olanak sağlayan güvenli bir alan oluşturmaktadır. Rümeysa Kur'an kurslarının bu kuşağı kurtarabilmek için bir rehabilitasyon merkezi gibi düşünülebileceğini belirtmektedir.

> **Rümeysa**: Din aslında, hayatımın dışında değil tam merkezinde. Çünkü hani dışarda olsun herkes dini böyle sanki hayatımız var, dışarda bir din içeri sokmaya çalışıyormuşuz gibi gözüküyor ama din aslında bizim tamamen hayat yaşantımız.

Rümeysa Kur'an kursunda yatılı kalmaktadır ve Bourdieu'cü çerçevede bu alanda, oyunun kuralları yani *doxa*sı farklıdır. Kurstaki öğrencilerden ibadetlerini yerine getirmeleri, dini okumalar yapmaları ve dini sohbetler gerçekleştirmeleri beklenmektedir. Bütün bu beklentiler; dini, hayatlarının tam merkezine yerleştirmelerine olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla din harici her şey olabildiğince dışarıda kalmaktadır. Örgün eğitim veren kurumların, Z Kuşağı mensuplarına oluşturdukları alan için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir.

> **Ahsen**: Annem bana şey diyordu işte okula gidince zaten namaza başlarsın herkes namaza falan çağırıyor ben okula gittim hiç de öyle bir şey yoktu. . . Bilmiyorum ama bence okul şu an dini şeyi biraz kenara bırakmış da sanki, eğitime daha çok önem veriyor gibi geliyor.Çünkü bilmiyorum, bence İmam Hatipler yani hani sadece işte dini kesimin gidebileceği, daha böyle o kesimin olduğu okullar şuan, öyle ayriyetten dine önem veren okullar değil gibi geliyor.

Her ne kadar yukarıda verdiğimiz Rauf ve Mustafa örneklerinde İmam Hatiplerin ibadet alışkanlığına etkisinden bahsetsek de Rauf ve Mustafa da Ahsen gibi düzenli ibadet edemediklerini belirtmişlerdir. Ahsen, İmam Hatiplerin ibadet motivasyonunu sağlamakta Kur'an kurslarıyla aynı etkiyi gösterememesinin nedeni olarak akademik başarıya daha çok önem verilmesini göstermektedir. Ahsen, İmam Hatipleri "dini kesimin gidebileceği" okullar olarak tanımlamakta ve bu okullarda

mütedeyyin ailelerin çocukları bir arada bulunabilmektedirler. Anadolu Liseleri, Özel Liseler ve Üniversiteler için sosyal sermayenin aynı şekilde sınırlandırılmasından bahsetmek mümkün değildir:

> **Sinem:** …ben şimdi modern olarak adlandırılan bi okulda okuduğum için genelde mesela dine karşı önyargı da var çoğu insanda. Mesela benim bir arkadaşım var ve şey diyor; "benim annem inançlıdır ama içki de içer". Hani bana çok garip geliyor yani neye göre inançlı? . . . Aslında böyle bi konuşma yaşandı bir arkadaşım şey diyordu "sizin evinizde nasıl alkol yok herkesin evinde olmaz mı?" demişti.

Sinem eğitimini bir özel lisede devam ettirmektedir. "İçki içen inançlı" profili, Kur'an kurslarında veya İmam Hatiplerde okuyan görüşmecilerimizden duymadığımız bir örnek olarak; okul ortamının, karşılaşılan dindarlık tipolojileri üzerindeki etkisini göstermektedir. Farklı çevrelerden arkadaş edinmeyi, bir diğer deyişle sosyal sermayenin çeşitliliğini, görüşmecilerimizin dünya görüşleri ve liberal düşünceleriyle ilişkilendirmek mümkündür.

2.4.1.4. Sınav Kaygısı

Genç kuşağın hayatlarının büyük bir bölümü önce lise sonra üniversite sınavlarına hazırlanmakla geçmektedir. Ahsen'in bahsettiği akademik başarıya atfedilen önem gençlerin sınav dönemini de şekillendirmektedir. Dubet gençlik dönemini bir nevi 'kendini kanıtlama sınavı" olarak değerlendirir. "Gençlik döneminin kişiliğin geliştiği, kimliğin oluştuğu bir dönem olması zaten gençliğin bir 'sınav' dönemi olması sonucunu yaratırken aynı zamanda gençler eğitim sisteminde sınavlara sokulmakta, başarısız olanlar başarılı olanlardan ayrılmakta, kıyasıya bir mücadele devam etmektedir".[96] Sınav olgusunun gençlerin yaşamında kapsadığı bu geniş alan, gençlerin ibadet pratiklerinde de etkisini göstermektedir. Yaptığımız mülakatlar sonucunda elde ettiğimiz veriler neticesinde, sınava hazırlanma sürecinin kimi zaman bazı ibadetleri geri plana atmaya sebep olduğu görülse de bu süreçte din daha çok duygusal rahatlama ve stresten arınma aracı olarak gençlerin hayatında önemli bir rol oynamaktadır.

Sınavlara hazırlanmak sence ibadetleri geri plana atar mı? Sorusuna aldığımız cevaplar genellikle "atmamalı, ancak atabiliyor" şeklindedir:

> **Ayşe**: Atar. Hiç Kur'an okumamış olabilirim, yani sınavdan önceki bir ay tekrar namaza Kur'an'a filan başladım. Yanlış bir hareket olabilir ama bence atıyor
>
> **Hasan:** Geçen sene atıyordu yalan değil mesela Cuma günü sınavım varsa genellikle iki buçukta oluyor ucu ucuna yetişiyorsun, gitmiyorum.
>
> **Melek:** Ben sınava hazırlanırken haftanın üç günü dershaneye gidiyordum. Hatta son 3 ay 4 ay her gün gidiyordum. Okuldan direk dershaneye gidiyoruz, dershaneden sekiz buçukta

[96] Lüküslü "Farklı Kitaplardan", 72.

çıkıyorduk gibi bir şey oluyordu. . . Mesela Kur'an'ıma ara verdim 1 yıl boyunca Kur'an'a gidemedim. Öyle.

Ahsen: Atar… ben geçen sene başlayacaktım namaza ama artık ders çalışmaktan hiçbir şeyin zamanını tutturamıyordum . . . O yüzden hiçbir şey yetişmiyordu, namaz hiç yetişmiyordu. . . çok arkadaşımın ailesi falan şey yaptı hani öyle Ramazan sınavdan hemen önceye denk geldi "ya orucunu tutma işte sen ders çalışıyorsun zihninin açık olması lazım"…

Görüşmecilerimizin sözlerinden anlaşılacağı üzere, sınav kaygısı ebeveynler üzerinde de etkisini göstermektedir. Özellikle sınav senesi, ibadetlerin geri plana atılmasına neden olsa da Ayşe örneğinde görüldüğü gibi sınav yaklaştıkça ibadetlere yönelmek kendileri için manevi bir rahatlama aracı olmaktadır. Kur'an kursunun alan olarak gençler üzerindeki farkını burada da gözlemlemek mümkündür:

Hamza: Zaten ibadetleri yaşamadıktan sonra iki üç şık işaretlemişsin bir yerlere gelmişsin bir anlamı yok ki.

Ebubekir: Şimdi benim namaz kılmamı engelliyorsa o zaman SBS köşede dursun. Anlatabildim mi? Bizim buraya gelmemiz ve buradan gidişimiz belli...

Hüseyin: bu noktada ibadetine engel olduğu bir çalışmanın kendine muvaffakiyet getireceğine inanmak zaten hamakattir. Çünkü ibadet de bir disiplindir. Şimdi dersin disiplini için dinin disiplinini bırakırsan bu bir netice hasıl eder mi?

Hamza ve Ebubekir, hayatlarının temeline dini gereklilik ve pratikleri koymaları sonucunda, akademik hedefleri ön plana çıkarmayı kesin bir dille reddedebilmektedirler. Hüseyin ise sınav döneminde ibadetlerin geri plana atılmasını "iradeyi örselemek" olarak nitelendirmektedir.

2.4.2. Dijital Alan

Değişen dünya düzeninde sosyal sermayeyi, dijital alan da oldukça etkilemektedir. "Modern dönemde karakteri değişen iletişim kavramı, teknik/mekanik merkezli iletişim araçları üzerinden dolayımlanarak oluşturulan bir iletişim süreci olarak pratize edilmektedir. Bu nedenle iletişimin insan ve insan ilişkilerinde sağladığı 'sıcaklık' ve 'duygusallık' büyük ölçüde buharlaşmaktadır.[97]" Sanal arkadaşlar, sosyal sermayenin ediniminde ve dolayısıyla habitusun şekillenmesinde, çevreden ve okuldan edinilen arkadaşlar kadar önemli bir rol oynamaktadır. Z kuşağının en önemli problemleri arasında "kuşaklar arası iletişim performansını artırması beklenen teknoloji kullanımı[nın], paradoksal biçimde iletişimsizliği arttırma[sı]. . . iletişim olgusunun öznesi olan insanın, teknoloji karşısında nesneye dönüşmesi, bir bakıma aracın anlamdan, nesnenin özneden daha önemli hale gelmesi"[98] gibi sorunların olduğunu söyleyebiliriz.

[97] Babacan, "Teknoloji Kullanmak İletişim Kurmak Değildir", 51.

[98] Babacan, "Teknoloji Kullanmak İletişim Kurmak Değildir, 48-49.

Z Kuşağı gençlerinin, kimliklerinin bir parçası, uzuvlarından biri haline gelen ekranlar şüphesiz dinle kurdukları bağı da şekillendirmektedir. Önceki kuşaklardan farklı olarak, doğdukları andan itibaren dijital mecralarla iç içe olmak; gençlerin, dini vaazlardan üslup ve içerik beklentilerini, dini paylaşımlara bakış açılarını ve mahremiyet algılarını yönlendirmiştir. Görüşmecilerimize, dijital alandaki varlıklarının dini yaşantılarına etkilerini incelemek maksadıyla; kullandıkları sosyal medya platformları, bu platformlardaki paylaşımları, dini inançlarının görünürlüğü ve izledikleri dini içerikli videolar hakkında çeşitli sorular yönlendirdik.

Dijitalleşmenin şekillendirdiği dinselliğin gözlemlenebildiği en önemli mecralardan biri, dijital vaizliktir. Bir röportajında Mete Çamdereli, dinsel vaizliğin mecraya ve dijitalin işleyiş şekline göre değişen bir olgu olduğunu belirtirken, burada değişimin din değil dinsellik üzerinden olduğunun altını çizmektedir. Çamdereli'nin "medyatik söylemin dönüştürücü gücü" olarak adlandırdığı, dijital vaizliği etkisi altına alan bu yeni söylem "medyatik dilin söylemsel istekleriyle şekilleniyor. [Yani], dinsel söylem yok olmuyor, medyatikleşiyor"[99]. Tekrar belirtmek gerekirse, burada şekillenen olgu yalnızca dinsellik değildir. "Dijital dinsel mürebbiye"[100]nin mesajları ile şekillenen yeni bir kuşaktan söz etmek mümkündür. Medyatik vaizlerin dilinden çıkanlar kimi zaman sahih din dilinden ayrışmaktadır. "Sahih din dili medyatik din dilinin pragmatizminde yeniden şekilleniyor. . . Din adına yapılan muhaffef dini Showlar ortaya çıkıyor. Din ile eğlenmenin, dinle neşelenmenin, dini araçsallaştırarak çoğu kez medyatik bir din-eğlence formatına dönüşmesi engellenemiyor"[101]. Ebeveynlerin dini telkinlerinden ve Kur'an kursu eğitiminden bahsederken de belirttiğimiz gibi, muhaffeflik bu kuşak için çoğunlukla gerekli hale gelmiştir. Disiplinli dini eğitimde yer alan yasakçı söylemlere karşı, Z Kuşağı'nın diline göre oluşturulan muhaffef bir dinsellik söylemi bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Z Kuşağı'na mensup görüşmecilerimiz için vaizlik, eski nesil ve yeni nesil olarak ikiye ayrılmaktadır. Ayşe, geleneksel vaizlere örnek gösterdiği Nurettin Yıldız gibi din adamlarının, gençlerin gündelik problemlerini yakalamakta ve değerlendirmekte biraz geri kaldıklarını belirtmektedir:

> **Ayşe**: Mesela Nurettin Yıldız okumuştum. . . işte sosyal medya için bir fıkıh yazıyor ama adam sosyal medya kullanmayı bilmiyor. Çok ilginçti diyor ki "sosyal medya kullanmazsan da günah,

[99] Çamdereli, "Dinsel Söylem Yok Olmuyor, Medyatikleşiyor", 777.

[100] Çamdereli, "Dinsel Söylem Yok Olmuyor, Medyatikle,şiyor", 777. "Dijital dinsel mürebbiye" terimi YouTube ve benzeri mecralarda gençlerin sorularına verilen yanıtlar ve ilgilerini çekebilecek konularda verilen dijital vaazları gerçekleştiren kişileri tanımlamak maksadıyla Mete Çamdereli tarafından kullanılmıştır.

[101] Çamdereli, "Dinsel Söylem Yok Olmuyor, Medyatikleşiyor", 780.

çünkü çok kanal açıyor, çok fazla insana açılıyorsun" diyor. Ama bir yandan da diyor ki "Instagram'da ana sayfana bir erkek düşmeyecek, keşfetine erkek düşmeyecek" diyor. Mesela "Twitter'da biri başka biri hakkında konuşmayacak, sen onu görmeyeceksin"… Yani böyle bir ihtimal yok Twitter'da! . . hayatın pratiklerini anlatamıyorlar bize, İslam'ın idesini herkes biliyor zaten ama bize pratikte ne yapmamız gerektiğinden kimse bahsetmiyor.

Ahsen: … Amcanın sohbetlerine gidiyordum bir ara, gidiyordum derken 1-2 kere gittim ve her gittiğim sohbette ciddi anlamda uyuyakalıyorum…

Ayşe'ye göre vaazın, halihazırda olduğu gibi, bildikleri İslam idesi üzerine kurulu kalmayıp Z Nesli'ne hitap edebilmesi için, onların yaşam tarzlarına, varlık gösterdikleri sosyal mecralara, ikilemlerine ve problemlerine odaklanması gerekmektedir. Bütün bunların yanı sıra Ahsen'in belirttiği gibi ilgi çekici bir dil kullanılmalıdır. Berat içinse eski nesil vaazlar kalbi imana odaklanırken, Sözler Köşkü'yle örneklendirdiği yeni nesil vaizlik, ibresini akli imana çevirmektedir:

Berat: Bize daha çok hitap ediyorlar. . . hani şey derler bi kalbi iman bi akli iman diye, [geleneksel vaizler] biraz daha kalbi imana sahipler. Hani "ben inanmıyorum" deyince "yanacaksın" derler. Mesela Sözler Köşkü'nde bulunduğum bir hafta[102] bana çok şey kattı. "Bi tanrıya inanıyor musun?" dedi, hayır inanmıyorum dedim. "Bu çok kesin bir karar değil mi?" dedi. Hani benim şu an çıkıp ateistim dememin sebebi budur belki de. Hani çok kesin karar vermemeyi öğrendim. Onun dışında tamamen her mantığın dibinde aslında bi inanç olduğunu öğrendim orada. Çünkü İslam'ın temeli de bu aslında. İman dediğimiz şey bilmediğimiz bir şeye inanmak aslında.

Görüşmelerimiz sırasında, bu değişen dinsellik söyleminin altı birçok kere çizilmiştir. Bu olguyu iki açıdan değerlendirmek mümkündür. Youtube'daki "dijital mürebbiye" kavramını incelemeye başladığımızda, kullandıkları bu farklı ve medyatik üslup ilk etapta, geleneksel vaizliğe kıyasla, alışılagelmemiş bulunmuştur. Fakat daha sonra, Berat örneğinde olduğu gibi, görüşmecilerin birkaçı tarafından kendileri için hayatlarını değiştirecek kadar önemli ve ilgi çekici olduğu ifade edilmiştir. Her ne kadar bu yeni lisanın, Z Kuşağı'ndan önceki kuşaklar için dini söylemi sıradanlaştırmada ve medyatikleştirmedeki rolü yadırgansa da gençlerin önemli bir bölümünün ilgilerini dine yöneltmekte klasik vaazlardan daha etkin olduğunu söylemek mümkündür.

Rauf: Ya izlenme var çünkü, şeyden dolayı diye düşünüyorum herhalde yani insanların istediklerini yani beklentilerini karşılıyor. Mesela son zamanlarda sevgililik şeyleri düşünüyorlar, sevgililik başlığıyla ilgisini çekiyor.

Emir: Gittim Sözler Köşkü'ne . . . içine girdim nasıl bir ortamları olduğunu gördüm. Şeyler yani genç oldukları için bizim nasıl düşünüp hareket edebileceğimizi biliyorlar. Yani çok doğal bir şey bu ve Nurettin Yıldız bunu bilemez. Mesela fetva meclisi diye sayfası var. fetvameclisi.com sanırım sayfası. Birkaç kere girdim böyle bakıyorum, bir genç sevgilisiyle ilgili bir soru yazmış mesela yardım istiyor çok belli. Hoca bir şey diyecek o da ona göre hareket edecek. Kestirip atmış mesela.

[102] Sözler Köşkü, YouTube'daki vaazlarından ayrı olarak, her yaz gençler için bir haftalık kamplar düzenlemektedirler. Berat gibi birkaç erkek görüşmecimiz daha bu kamplardan bahsetmişlerdir.

> **Esma:** Evet mesela Sözler Köşkü'nü ben şöyle beğeniyorum, gerçekten mesela şey vardır ya böyle hani kimisi dini böyle şey görür, üstten biri sana vaaz veriyor falan. Onlar halka inip -o bence çok güzel- güzel tebliğ de yaptıklarını da düşünüyorum. . . gençliğe inip böyle şaka da yapıyorlar.

Görüşmecilerimiz için Sözler Köşkü gibi kanallar hem seçtikleri konular hem de üslupları itibariyle Z Kuşağı'nın problemlerini ve tarzını yakalamıştır. Gençlerin yaşları ve bulundukları çağ itibariyle karşılaştıkları kadın erkek ilişkileri, dini tereddütler, evrim veya eşcinsellik gibi güncel konuları; bu kuşağın azalan dikkat sürelerini de göz önünde bulundurarak renkli arka planlar ve hızlı geçişler içeren videolar eşliğinde, Esma'nın belirttiği gibi mizahi bir dille "gençliğe inerek" ele almaktadırlar. Çağımızın Müslüman genç nesillerini M Nesli olarak tanımlayan Janmohamed tarafından "darül internet"[103] olarak tanımlanan bu yeni vaaz mecrasının oluşturduğu "e-ümmet" anlayışının iki özelliği, Z Kuşağı mensuplarının ilgilerini çekmekte önemli rol oynamıştır: mizahi dil ve mantık. Görüştüğümüz gençler bu güncel dili iletişimlerinde aktif olarak kullanmakta, aynı zamanda da dini inancı mantık çerçevesine oturtmaya çalışmaktadırlar. Shelina Janmohamed'e göre "M Nesli, ebeveynlerinden dedelerinden ve ninelerinden daha bireyseldir ve geleneksel kurumlar onların ihtiyaçlarını her zaman karşılamamaktadır."[104] Bu yeni bireysel dindarlık anlayışı ve geleneksel kurumlardan uzaklaşma, alışılagelenden daha farklı bir dindarlık ortaya koymaktadır.Kimine göre geleneksel dindarlıktan bu uzaklaşma dini inanışa negatif etki ederken, Janmohamed'e göre "internet ve sosyal medya onların dindarlıklarını azaltmamış"[105] aksine arttırmış ve sosyal mecralar yeni bir "e-ümmet" anlayışı doğmasına neden olmuştur.

Bu hususta ufak bir parantez açmak gerekirse, bu yeni mecralarda kullanılan üslup, daha çok erkek görüşmecilerin dikkatini çekip onlara hitap etmekte, kız görüşmeciler tarafından ise "eril bir dil" olarak tanımlanmakta ve pek rağbet görmemektedir:

> **Ayşe**: Takipçileri var çok okunuyorlar çok izleniyorlar ve bu beni üzüyor. Üzmesinin sebebi şu… Yani herkes bir anda din hocası kesiliyor, ama şeyler işte kadınlar fotoğraf koymamalı diyip karılarının fotoğraflarını koymuyorlar ama sana da günah sen neden koyuyorsun? Beni rahatsız ediyor, çünkü samimi değiller.

Kız ve erkek öğrenciler arasındaki fark, Kur'an kurslarının dijital dünyaya bir tebliğ alanı olarak yaklaşıp yaklaşmama tercihlerinde de kendini göstermektedir. Kız Kur'an kursunda yaptığımız görüşmelerde karşımıza çıkan en ilgi çekici durumlardan biri, buradaki genç kızlardan birinin sosyal medyayı potansiyel bir tebliğ alanı olarak görmesiydi. Bu öğrenci, daha önce karşılaşmadığımız

[103] Janmohamed, *M Nesli*, 107.

[104]Janmohamed, *M Nesli*, 115.

[105] Janmohamed, *M Nesli*, 116.

Youtube ve Instagram fenomenlerinden verilen örneklerde, bu fenomenlerden birinin kendisine gelen bir mailin etkisinde kalarak türbanının altına bone takmaya başlamasını örnek gösterip[106], bu tarz kanallar ve sayfalara tebliğ yapılırsa İslam dinini daha "kurallarına uygun" yaşamaya yöneltebileceklerini düşünmekteydi.

Sosyal medyanın büyülü dünyası kendilerini fenomenlerle özdeşleştirmeseler bile, bu kuşak için ilgi çekicidir. Kur'an kursundaki gencimiz kendisini sosyal medyadan soyutlamaktansa, sosyal medya araçlarını etkili bir şekilde kullanabilirlerse tebliğde bulunabileceğini ve bu mecraların ilgi çekiciliğini faydalı yönde kullanabileceğini belirtmekteydi:

> **Merve**: Bence biz Instagram'ı da bilmeliyiz Twitter'ı da yeterince bilmeliyiz. Aktif de olmalıyız bence. . . Instagram üzerinden de insanlara ulaşılabilir, sosyal medya üzerinden… Tabi [bu] anneme babama bile çok farklı bir görüş. Annem babam istiyor ki otobüse bin in buraya gel.

Daha önce de belirttiğimiz gibi dışarıda daha aktif ve görünür olmak konusunda kuşaklar arası bir kıyas yapıldığında; Merve, yüklenmek istediği misyonu çok farklı bir misyon olarak tanımlamaktadır. Dini yaşayış, Kur'an kursunun sınırları içerisinde kalmaması gereken, dışarıda da belirli ölçüler çerçevesinde görünür olması gereken bir olgudur. Erkek Kur'an kursu öğrencileri ise tebliğin yüz yüze yapılması gerektiğinin altını çizmekte ve sosyal mecralarda ortaya çıkabilecek polemiklerden olabildiğince uzak durmaya çalışmaktadırlar:

> **Ebubekir:** Şimdi biz de konuştuğumuz kişiye hitap ettiğimiz kişiye bakıyoruz ya o adam bu doğrunun ne kadarını alabilir, tabi hep tartıyoruz. Bir de tebliğ yüz yüze olur yani. Sosyal medyadan değil de ben genellikle yani konuşmayı severim çünkü orada olduğu zaman bir şey oluyor savunma kalkanı oluyor.
>
> **Hamza**: Ben uygun olmadığını düşünüyorum. Her ne kadar tebliğ yapıyorum desen bile sen de illa o bataklığın içine düşersin.

Buna bağlı olarak YouTube'u karmaşık bir mecra ve bir akıntı olarak gören Hüseyin, bu akıntının suyuna kapılıp gitmekten ziyade akıntıdan elektrik üreten taraf olmak gerektiğini vurgulamaktadır. Sözler Köşkü gibi YouTube kanallarının üsluplarını şu şekilde değerlendirmektedir:

> **Hüseyin**: Üslubu gençlere yakınlaşmak için kullanılmış bir üsluptur. Öz itibariyle bugüne belki gereklidir, lakin bazen de sert söylemek lazım. Bazen de duruş göstermek lazım. Ama onların kurdukları kanalda, mesela masaya yumruğunu vuramaz adam orada, onun için yani her şey kendi yapısında bir bütündür.

Hüseyin bu yorumuyla, diğer görüşmecilerimizin belirttiği "mizahi dil" arayışını izlenme ve takip edilme kaygısına bağlayarak eleştirmektedir. Bu hususta öne çıkan kanallardan Sözler Köşkü'nün 2.000.000, Hayalhanem'in 1.620.000, Maksat 114'ün 828.000 abonesi bulunmaktadır.

[106] Rimel Aşkına adlı bu youtube kanalında, kanalın sahibi kendisine gönderilen maili okuyor ve takipçilerine artık bone takmaya başlayıp saçlarını hiç göstermeyeceğini belirtiyor ve hemen ardından da bone takma tarifleri verdiği kısma geçiyor. Bk. https://www.youtube.com/watch?v=DnzcAWFco-A&ab_channel=rimelaskina (Erişim 13 Ocak 2020)

Sosyal medyada var olabilmek izlenme sayılarına ve izleyiciyi tarafından kabul görmeye sıkı sıkıya bağlıdır.

Globalleşme ve teknolojinin etkileri gençlerin mahremiyet algıları üzerinden de incelenebilir. Z Nesli, Evrim Kuran'ın *Z Bir Kuşağı Anlamak* adlı kitabında da belirttiği gibi *sharenting* neticesinde zaten doğdukları andan itibaren mahremiyet alanı yıkılmış bir nesildir. "İngilizce bu sözcük share (paylaşım) ve parenting (ebeveynlik) kelimelerinin birleşiminden oluşuyor ve ebeveynlerin çocuklarının fotoğraf ve videolarını sosyal medyada gereğinden fazla paylaşmaları anlamına geliyor."[107] Görüşmelerimiz esnasında edindiğimiz bilgiler, bu neslin yıkılan mahremiyet alanını yeniden inşa çabasında sosyal medyadaki varlıklarını kısıtlayıp, özellikle dini hususlarda paylaşım yapmamaya yöneldiklerini göstermektedir. Görüşmecilerimizin sosyal medya pratiklerinde mahremiyete verdikleri bu önem çeşitli nedenlerden kaynaklanmaktadır. Kimi zaman beğenilmeme ve onay görmeme kaygısı etkin bir rol oynarken, kimi zaman dinin daha mahrem bir alanda ve bireysel yaşanması gerektiği görüşü ağır basmaktadır. Cuma günleri ve Kandillerde mesaj paylaşır mısınız? sorusunu genellikle gülümseyerek yanıtlayan görüşmecilerimiz, bu mesajların daha önceki kuşaklara ait kutlama pratikleri olduğunun altını çizmektedirler.

> **Rauf**: Fiks babam atar, şaşmaz. Şaşmaz her Cuma, hatta babamla muhabbetime girin bakın Cuma'dan Cuma'ya şeydir yani "Cumanız mübarek olsun"dur. Ama yani bizlik değil.
>
> **Hasan:** Böyle güllerin açtığı falan şöyle böyle diye edebi bir şey olmuyor bizde biraz daha mizahi oluyor Cuma mesajları. Ya da kısaca HC yazdığımız da oluyor.
>
> **Sinem:** Biz genelde arkadaşlar öyle şakasına atıyoruz mesela işte "Cuma mübarek gün" falan.

Dinin mahrem olarak görülmesi yalnız bu kuşağın Cuma ve Kandil mesajları paylaşma pratiklerinde değil aynı zamanda dini kimliği sosyal medyada görünür kılmada çekinmelerinde de kendini göstermektedir. Dini kimliğin sosyal medyada görünür mü? Sorusuna Ayşe, diğer görüşmelerimizde de karşımıza çıkan mahremiyet algısı ve tepki görme çekincesini şu şekilde özetlemektedir:

> **Ayşe**: …böyle şeyleri attığımda böyle sanki tepki yiyecekmişim gibi geliyor biraz. Neden bilmiyorum yani. Din konusu böyle çok herkesin laf atmaya meraklı olduğu bir yer olduğu için ve ben dinin çok daha özel bir şey olduğunu düşündüğüm için. . . Bu mahrem bir şey, mahremini göstermemelisin orada bence.

Arkadaş ortamındaki kişilerin dindarlık düzeylerinin farklı olduğunu, hatta çeşitli dinlere mensup arkadaşlarının da olduğunu belirten Melek sosyal medyada dini içerikli paylaşım yapmaya "gerek duymadığını" belirtmekte ve bu çekincesini şu şekilde açıklamaktadır:

> **Melek:** Daha içimde bir de mesela şimdiki arkadaşlarım, yani beni takip eden insanların hepsi benimle aynı fikirde olmayabilir. O yüzden bana karşı bakış açıları da değişebilir.

[107] Evrim Kuran, *Z Bir Kuşağı Anlamak,* (İstanbul: Mundi Yayınları, 2019), 72.

Ayşe ve Melek'in belirttiği tepki görme çekincesi katılımcılar tarafından genellikle paylaşılan bir görüştür. Dini hayatın, mahrem olduğu düşüncesiyle, paylaşıma açık olmadığını savunan gençlere; sosyal medyada aktif rol oynayan başörtülü fenomenler hakkında fikirlerini sorduğumuzda, onlara tepkilerini şu sözlerle belirtmişlerdir:

> **Esma:** Takip etmiyorum, takip etmeye gerek de duymuyorum. Hani zaten kimse mükemmel değil, ben de mükemmel değilim ama dinimi yapabildiğim kadarıyla en güzel şekilde yaşamaya çalışıyorum. Onlar da eminim öyledir, kimseyi uzaktan yargılamamak gerek.. . . bir de kendini sergilemek olmuyor mu sonuçta kapanmamızın amacı dikkat çekmemek…
>
> **Meryem:** Yani bu noktada böyle kendimden birazcık utanıyorum. Bi kere başörtülü oldukları için böyle şey hissediyor insan, başörtülü bir insan bunu yapar mı diye düşünüyorum kafamda ama aslında böyle düşünmem yanlış. Başkasının böyle düşündüğünü görsem ona kızarım ama ben de ister istemez görünce şey oluyorum öyle kadınlara. Böyle bir de garibime gidiyor.

Esma gündelik hayatta başörtüsü kullanırken, Meryem başörtüsü kullanmayı tercih etmemektedir. Bu iki genç kız, başörtülü sosyal medya fenomenlerinin davranışlarını yorumlarken hoşgörü ve tasvip etmeme arasında bir ikilem yaşamaktadırlar. Hoşgörü, liberal düşünceler kısmında daha ayrıntılı ele alacağımız üzere bu kuşağın bütün düşüncelerinde başat bir rol oynamakta, özgürlüklere karşı gösterdikleri hassasiyet nedeniyle "yargılamamalıyım" hissi fikirlerini beyan ederken arka planda onları etkilemektedir.

2.4.3. Liberal Düşünceler

Bireyin varlığı, bulunduğu ortamın normlarına uygun değilse, kendini kanıtlama çabasında özgürlükler, önemli bir rol oynar. Kendi varlığının ispatında, temele özgürlükler oturtulursa diğer özgürlükler yapı itibariyle temeldeki özgürlüğü takip eder. Daha önce Ayşe örneğinde belirttiğimiz gibi, okulundaki tesettürlü tek öğrenci olan görüşmecimiz, bulunduğu sosyal çevrenin normlarına uymadığını düşünerek, o çevredeki varlığını başörtüsünü bir özgürlük olarak tanımlayarak kabul ettirme stratejisi izlemektedir. Buna bağlı olarak da dinen günah kabul ettiği eşcinsellik, alkol kullanma vb. gibi tercihleri "başkalarının özgürlükleri" olarak hoş görmek zorunda olduğunu hissetmektedir. Burada kavram kargaşası, "sınırı nerede çizeceğiz?" sorusuyla başlamaktadır. Eğer bu sınır dini yükümlülüklere göre çizilmezse, dini tereddütler gencin sosyal varlığıyla ilgili sorularını takip eder. Görüşmecilerimiz çoğunlukla, eşcinsellik örneğinde olduğu gibi, dini normlara uymayan pratikleri olgu olarak kabul etmeseler de özgürlükler çerçevesinde düşündükleri zaman tereddütte düşüp bireysel hak olarak tasdik etmektedirler. Öte yandan sosyal çevre değişince normlar da farklılaşmaktadır. Örneğin Kur'an kursundaki bir gencin dini kimliğini kabul ettirme süreci oldukça farklı işlemektedir. Kursta, dini kurallar hâlen öğrencinin hayatını yönlendirmekte, dolayısıyla burada özgürlükler kavramına mücadele edilmesi gereken nefis kavramı eşlik edebilmektedir. Varoluş mücadelesi, kendini ispat etmekten ziyade nefsini terbiye etme çabasına dönüşmektedir. Biz de

görüşmelerimiz esnasında katılımcıların, yaşadıkları çağ itibariyle sık sık karşılaştıkları; özgürlükler çerçevesinde yer alan konulara karşı tutumlarını incelemek maksadıyla, kadın erkek ilişkileri hakkında ne düşünüyorsun? Kadın erkek eşitliği hakkında ne düşünüyorsun? Eşcinsel bireyler hakkında ne düşünüyorsun? Eşcinsel tanıdıkların var mı? gibi sorular yönelttik. Aldığımız cevaplar doğrultusunda, Z Kuşağı mensuplarının genel itibariyle, kendilerini önceki kuşaklardan daha liberal ve daha hoşgörülü olarak tanımladıklarını gördük.

Dünya Değerleri Araştırmasının verilerine bakılarak, nesiller arasında Y Kuşağı'na kıyasla, eşcinsel insanları, İslam dininden farklı dini gruplara mensup insanları ve evli olmayan çiftleri komşu olarak istememe olasılığını istatistiki olarak karşılaştırmak için yapılan regresyon analizinde elde edilen sonuçlar bu liberalleşmeyi örneklendirmektedir.

	Coef.	Std. Err.	Z	P>z	[95% Conf. Interval]	
Eşcinsel İnsanları Komşu Olarak İstememe						
X Kuşağı	0.863262	0.157133	5.49	0	0.555288	1.171236
Bebek Patlaması Kuşağı	0.969934	0.201924	4.8	0	0.574171	1.365697
Sessiz Kuşak	1.364742	0.434999	3.14	0.002	0.51216	2.217323
_cons	1.120165	0.093103	12.03	0	0.937687	1.302643
Farklı Dinlere Mensup İnsanları Komşu Olarak İstememe						
X Kuşağı	0.199583	0.123775	1.61	0.107	-0.04301	0.442178
Bebek Patlaması Kuşağı	0.485349	0.144086	3.37	0.001	0.202945	0.767752
Sessiz Kuşak	1.230189	0.246388	4.99	0	0.747277	1.7131
_cons	-0.86728	0.087852	-9.87	0	-1.03947	-0.6951
Evli Olmayan Çiftleri Komşu Olarak İstememe						
X Kuşağı	0.155377	0.117169	1.33	0.185	-0.07427	0.385023
Bebek Patlaması Kuşağı	0.487891	0.14545	3.35	0.001	0.202815	0.772966
Sessiz Kuşak	1.14365	0.29851	3.83	0	0.558582	1.728718
_cons	0.291434	0.081046	3.6	0	0.132588	0.450281

Tablo 5. Kuşaklar Arası Komşu Tercihleri[108]

[108] Dünya Değerleri Araştırması'nın 6. Dalga'sında yayınlanan mikroveri setinden yararlanılarak STATA programında oluşturulmuştur.

Tablo 5'e bakıldığında Y Kuşağı'nın bir parçası olmanın, eşcinsel, gayrimüslim ve evli olmayan çift gruplarından komşu istememe ihtimalini azalttığı sonucuna varabiliriz. Bu, daha yaşlı nesillere kıyasla, genç nesilde gelişen bireyciliğin ve liberal tutumların bir parçası olarak nitelendirilebilir. Genç kuşaklar, farklı kimliklere, eski kuşaklardan daha fazla tolerans gösterme eğilimindedirler. İstatistiksel olarak anlamlı bir p değeri sunmayan tek grup X Kuşağıdır, ancak bu durumda X Kuşağı'nı, Y Kuşağı ile daha yaşlı kuşaklar arasında bir geçiş kuşağı olarak düşünebiliriz. Logaritmik olasılık oranları her bir kuşak artışında artma eğilimdedir. Eşcinsel bir komşu istememe olasılığı Y Kuşağı'na göre X Kuşağı için 0.86, Bebek Patlatması Kuşağı için 0.96 ve Sessiz Kuşak için 1.36 oranlarında artar. Farklı bir din grubundan bir komşunun istememe olasılığı X Kuşağı için 0.20, Bebek Patlaması Kuşağı için 0.48 ve Sessiz Kuşak için 1.23 oranlarında artar. Komşu olarak evli olmayan çiftleri istememe olasılığı ise, Y Kuşağı ile kıyaslandığında X Kuşağı için 0.15, Bebek Patlaması Kuşağı için 0.48 ve Sessiz Kuşak için 1.14 oranları ile artar. Bu rakamlardan yola çıkarak, eşcinsel grupları kuşaklar arasında en az hoş görülen komşu grubu olarak da öne sürebiliriz. Ancak yine de diğer kuşak gruplarıyla kıyaslandığında, Y Kuşağı'nda tartışmasız bir şekilde liberal tutumların yükseldiğini belirtebiliriz. Liberal tutumlar ve kuşaksal farklılıklar arasındaki ilişkiyi değerlendirmek için yürütülen spearman korelasyonu neticesinde, 1591 katılımcı ile gerçekleştirilen çalışmada kuşaksal fark ve eşcinselliğin doğru ve haklı bulunması arasında -0.1096 korelasyon katsayısı ile negatif bir korelasyon bulunmuştur. Bir diğer deyişle genç nesillerden yaşlı nesillere doğru ilerledikçe eşcinselliğin meşru görülmesi oranı azalmaktadır. Bir başka spearman korelasyonu neticesinde, nesiller arasında kürtajı haklı bulma ilişkisine bakıldığında bu iki değer arasında-0.0782 korelasyon katsayısı ile istatistiki olarak anlamlı negatif bir korelasyon bulunmuştur. Ve yürütülen son spearman korelasyonu neticesinde, evlilik öncesi ilişkileri meşru görmenin nesiller arasındaki ilişkisine baktığımızda -0.0724'lük korelasyon katsayısıyla istatistiki olarak anlamlı bir negatif korelasyon bulunmuştur. Bu üç korelasyonun hepsi katsayıları doğrultusunda zayıf korelasyonlar olarak değerlendirilseler de bize Türkiye gibi Müslüman kültürlerin tabu konuları hakkında oldukları için bir şeyler söylemekteler. İslam'da günah olarak kabul edilen eşcinsellik, kürtaj ya da evlilik dışı cinsellik gibi konuların meşru görülme korelasyonları, genç nesillerin yaşlı nesillere kıyasla daha liberal tutumlara sahip olduklarını düşünmemizi sağlamaktadır.

Bu mikroveri seti bize Z Kuşağı'nın tutumları hakkında doğrudan bilgi vermese de kuşaklar arası tutumlardaki farklılaşma eğilimleri göz önünde bulundurulduğunda, Z Kuşağı'nın önceki kuşaklara göre daha liberal yaklaşacağını öngörmek mümkündür. Görüşmelerimiz esnasında edindiğimiz bilgiler de bu öngörüyü doğrular niteliktedir. Ayrıca göz önünde bulundurulması gerekilen önemli bir husus da liberal tutumlara gösterilen bütün bu örneklerin habitustan ayrı

değerlendirilmesinin yanlış olacağıdır. Görüşmecilerimizin tutumları, önceki kuşaklara göre daha "ılımlı" olsa da bulundukları alana göre farklılık göstermektedir. Kur'an kursları bu bağlamda, diğer alanlardan ayrılmış ve karşı cinsle ilişkiler ve eşcinsellik gibi tabu olarak kabul edilebilecek konularda diğer görüşmecilerden farklı cevaplar vermişlerdir:

> **Hamza:** Özgürlük son zamanlarda daha çok yükselmeye, daha konu olmaya başladı. Yani onların düşünceleri, ben de onların yaşındayım ama benim düşüncelerim aynı değil. Niye? Çünkü yaşadığım şekil belli davranışlarım belli yaptığım ibadetler ameller belli. Onların yaptıkları belli, kafa fikir düşünce aynı olmayınca fikirler de aynı olmuyor.

Hamza, özgürlük söyleminin gündelik hayatlarına sirayet ettiğini belirtirken; bu hususta, kendi alanının yaşıtlarından farklı düşünmesini sağladığının altını çizmiştir. Kur'an kursundaki bir diğer görüşmecimiz Hüseyin ise, farklı alanlardaki görüşmecilerimizin genelde tercih etmediği şekilde, eşcinselliğinin dinen haram olduğunu kesin bir dille ifade etmiştir:

> **Hüseyin**: Yani ahlaksızlığın, edepsizliğin, şahsiyetsizliğin, kılıfa büründürülmeye çalıştığı bir hal. Böyle bir ahlaksızlık olamaz. Yani bu usulsüzlüktür, bu terbiyesizliktir, dinimizde haramdır. . . Yani şöyle, nasıl diyeyim size? Bu bir disiplindir deseler bunu kimse kabul etmez. . . Şimdi "ben özgürüm"ün ispatını ahlaksızlığıyla tescillemeye çalışıyor.

Hüseyin'e göre, "özgürlük" kavramı dinen haram hususların Z Kuşağı'na kabul ettirilmesini kolaylaştıran bir kılıf görevi görmektedir. Yakın zamanda toplu taşıma araçlarından birinde eşcinsel bir bireye rast geldiğini söyleyen bir diğer Kur'an kursu öğrencisi Rümeysa, eşcinsel bireylerden rahatsızlık duyduğunu açık bir dille ifade etmektedir:

> **Rümeysa:**Yani bunun bu kadar yaygınlaşmış olması benim açımdan çok rahatsızlık verici. Kıyamete çok yaklaştığımızı düşünüyorum. Çünkü artık hani günlük hayatımıza kadar geldi. Eskiden hani en azından internette görüyorduk orada kalıyordu…

Kur'an kursunun "özgürlükler" söylemine alan olarak etkisi orada eğitim gören bütün görüşmeciler tarafından beyan edilmiştir. Farklı eğitim kurumlarındaki görüşmecilerimizin hayatlarında ise özgürlük kavramı önemli bir rol oynamaktadır. Türkiye'nin önde gelen üniversitelerinden birinde okuyan İlayda ise eşcinsel arkadaşları olduğunu ve bu konuda onlara çok katı yaklaşmadığını, arkadaşlık etmeye devam ettiğini belirtmektedir:

> **İlayda:**…benim yakın arkadaşlarımdan biri eşcinsel ve kendisi tesettürlü bir insan. . . sanırım Progresif İslam dediğimiz şeyle ele alıyorum. Lut olayını falan da onlar farklı şekilde yorumluyorlar. . . Sonuçta kendi yaşadıklarımızı filan da düşündükçe hani başörtüsü açısından. Şey olarak düşünüyorum, bireysel olarak benim için tamam hani mesela böyle bir şey hissediyor olabilir. Ama bunu harekete geçirmesi konusunda benim için sıkıntı var. . . Çok karışık bir konu ve biz de çok maruz kalıyoruz yani B..'de okuyorum ben hani herhangi bir şekilde karşılaşmamam olası değil. . . Yani din dışında bakmak ne kadar doğru bilmiyorum ama öyle bakınca o da denesin baksın falan oluyor. Ama sonuçta din çerçevesi içinde bakınca yanlış yani.

Rümeysa'nın eşcinsellik konusundaki net tavrına kıyasla İlayda bu konudaki görüşlerini biraz karışık olarak ifade etmektedir. Kendi başörtüsünü özgürlükler çerçevesinde değerlendirdiği zaman diğer bireysel özgürlükleri, bireysel çerçevede kaldığı müddetçe kabul edilebilir olarak

nitelendirmektedir. Bir kız lisesinde okuyan Beyza çok yakın bir arkadaşının eşcinsel olduğunu, bu konuyu din çerçevesinde hiç değerlendirmediğini ve ailesinden farklı olarak bunu bir hastalık olarak görmediğini, hatta bu konuda ailesiyle tartıştıklarını belirtiyor.

> **Beyza:**…hani bilmiyorum o konuda. Tam bi fikir sahibi olmadan dinle ilgili veya Kur'an'da nasıl bir şekilde geçtiğini bilmiyorum. Ama genel olarak ben karşı değilim, hastalık olarak da görmüyorum gayet normal bir şey olarak görüyorum.
>
> **Sinem:** Kimseyi ilgilendirmez yani. . . Herkesin günahı kendinedir.

Beyza ve Sinem gibi birçok görüşmecimiz, eşcinselliğin dini çerçeveden ziyade bireysel hak ve özgürlükler bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Toplumun özgürlüğe atfettiği önem, bu gibi dinen haram konularda kesin tepkiler gösterememelerinde etkili olmaktadır:

> **Ahsen**: Ananem büyük bir tepki verirdi büyük ihtimal, aynı şekilde annem de yani çok çok çok çok yanlış buluyor, ben dediğim gibi takmıyorum ne yaparlarsa yapsınlar gibi.
> *Peki önüne eşcinsel evlilikle ilgili bir yasa tasarısı gelse onaylar mısın?*
> Ret dersem büyük linç yerim.
> *Kimse bilmese?*
> Hmmm (duraksama) ben izin vermezdim galiba.

Ahsen gibi mütedeyyin ailelerin çocukları, eşcinsellik gibi konuları içselleştiremeseler de "linç yeme" çekincesi, onları tepki göstermekten alıkoymuş ve "ne yaparlarsa yapsınlar" tutumunu ortaya çıkarmıştır. Eşcinsellik konusunda, kuşaklar arasında aktif bir karşı çıkış ile pasif kabulleniş farkı olduğunu belirtmek mümkündür. Mustafa, eşcinsellik olgusundan her ne kadar rahatsız olsa da insanların tercihlerine karışılmaması gerektiğini düşünürken, babasının çok tepkili olduğunu belirtmektedir:

> **Mustafa**: Kendi açımdan kabul edilebilir bir şey değil fakat hani insanların yönelimi buysa ben onlara derim ama "bu normal bir şey değil" derim ama yapmak istiyorlarsa ben onlara karışamam beni alakadar etmez yani. . . Babam sopayla kovalar, sokakta görse eşcinsel birini sopayla kovalar yani.

Eşcinsel bireylerin özgürlükleri konusunda kendini "arafta kalmış" olarak niteleyen Rauf, Müslüman genç neslin bu hususta yepyeni problemlerle karşı karşıya kaldığını belirtmektedir:

> **Rauf**: Ben K.. İmam Hatip'te okul başkanıydım, ilçe meclisinde tanışmıştım. . . İlk başta kız da, cinsiyetini değiştirmiş rapor almış yani. Şimdi sakalı falan var. Ama şey konusunda, şeye düşüyorsun elini sıkayım mı sıkmayayım arasında düşüyorsun…

Rauf'un mizahi bir dille yaklaştığı bu ikilem önceki kuşakların gündeminde olmayacak bir konuyken, Z Kuşağı'nın günlük rutinlerinde yerini almıştır.

Liberal düşünceler bağlamında, özgürlük ve eşitliğe verilen önem, kendini bu neslin kadın erkek ilişkileri yorumlarında da göstermektedir. Karma eğitim ile başlayıp, çalışma hayatıyla devam eden kadın ve erkeğin bir arada var olma çabasının, öncelikle karşı cinsle ilişkilerin sınırları, sonrasında ise eşitlik hakkındaki tartışmaları tetiklediğini söylemek mümkündür:

Esma: İşte [ailemle] burada çatışıyoruz şöyle,erkeklerden soyutlanamayız. Belki doğrusu o, evet ama bilmiyorum ben öyle düşünmüyorum hani. Belli bi saygı çerçevesinde çalışa da bilirim. . . kadın evde oturacak diye bir şey yok. Bir Müslüman en iyisini yapmalı

Ayşe: Bu kanayan bir yaram. Bu konuda İslam'ın tam olarak ne dediği konusunda ben emin değilim. Bu konuda açık bir kaynak, mesela işte Hz. Musa'nın hikayeleri anlatılıyor işte gerektiği zaman mesafeli bir şekilde gidin konuşun, yardıma ihtiyaçları varsa gidin konuşun. Ama bir yandan da Hz. Hatice iş kadını ve erkeklerle ticaret yapıyor. . . Biz de biraz mecburuz sanki. Hani İmam Hatip'te okumadık ve zaten erkeklerle beraber okuduk onlarla sürekli iç içeyiz.

Esma anne-babasının kuşağından farklı olarak kamusal alanda aktif bir rol oynaması gerektiğini "Müslüman en iyisini yapmalı" sözleriyle belirtmektedir. Özel bir üniversitede burslu ekonomi öğrencisi olan Ayşe ise, kariyerinde hedeflediği yere gelebilmek için karma ortamlarda karşı cinse karşı ve karşı cinsle birlikte bir var olma savaşı vermek zorunda olduğunun altını çizmektedir. Kadın erkek ilişkileri, kadın ve erkeğin kamusal alanda bir arada olması, mütedeyyin gençlerin kafalarını kurcalayan sorulardandır. Ayşe'nin karşılaştığı ikilem, karma eğitimin beraberinde getirdiği kadın ve erkeğin bir arada var olma mücadelesinin sonuçlarından biri olarak nitelendirilebilir. Bütün bunlar beraberinde çeşitli dini hüküm ve pratiklerin sorgulanmasını getirmektedir:

Meryem: …fiziksel işlerde kadın erkek eşit olmayabilir tamam, bunu kabul ediyorum. Ama şahitlik meselesinde yani kadın yalan mı konuşuyor niye yani gibisinden böyle şeyler geliyor aklıma.

Rauf: …özellikle miras konusunda böyle kafamızı kurcalayacak şeyler oluyo. Hani direk böyle salt baktığımız zaman, haksızlık ediliyor derim. Ama hani bunun arka planında muhakkak bir cevabı vardır diye düşünüyorum…

Ahmet: …mesela çok konuşulan bir ayet vardır: Nisa 34, kadınların dövülmesi. Çok aklıma takılıyor.Burada ne kastediyor olabilir? Çünkü ben inanmıyorum Allah'ın öyle bir şey kastettiğine. Neden dövülmesini istesin kadınların? Orda çeviri yanlışlığı mı var ya da Kur'an sürekli olaylar üzerine kronolojik bir şekilde indiriliyor ya, bir şey oldu da ona dair mi indi?

Sinem:…şimdi ben dini uzun bir süre cinsiyetçi sanıyordum. . . Beni şey birazcık rahatsız ediyordu kadınların kapanması ve erkeklerin rahat bir şekilde dolaşması, erkekler rahat bir şekilde denize girebiliyor ama kadınların hep kapalı olması lazım. Bu durum beni birazcık rahatsız ediyordu.

Görüşmecilerimizin verdiği örneklerden anlaşılacağı üzere, miras, şahitlik, kadının evlilikteki rolü ve tesettür gibi konular Z Kuşağı gençlerinin tereddüt yaşadıkları hususlardır. Kadın erkek eşitliğinin kuşaklar arasında değiştiğini, fakat cinsiyetçiliğin azalsa da hala var olduğunu belirten Melek, dini mevzularda da kadın erkek ayrımının altını, ibadet alanlarındaki farklılıkları örnek göstererek çizmektedir:

Melek: [Camilerde] erkek tarafına daha büyük bir yer bırakılıyor. Kızlara hanımlara daha küçük bir alan bırakılıyor. . . Bir de mesela ben hep erkek bölümünde namaz kılmak isterdim çünkü hep daha güzel daha aydınlık.

Anadolu liseleri ve özel üniversitelerdeki kız öğrenciler, genellikle kendilerini okul ortamında ve daha sonrasında iş dünyasında var olma savaşı verirken bulmakta ve bu hususları anlamlandırmakta

sık sık sıkıntı çektiklerini belirtmektedirler. Bu hususlarda Kur'an kursu için tekrar bir parantez açmak gerekmektedir. Kur'an kursundaki görüşmecilerimiz, kadın ve erkeğin eşit olmadığını, miras ve tesettür gibi hususlarda ayrıldıklarını, ancak bunun gerekli ve adaletli bir ayrım olduğunu belirtmektedirler:

> **Ebubekir:**…adalet eşitlik demek değildir insanların yüzde doksanı bunu böyle anlıyor ama adalet hak edene hakkettiğini vermektir. Bir serçeye filin yükünü yükleyemezsin, kadının yapısı farklı erkeğin yapısı farklı. Allah erkeğe geçim sorumluluğu vermiş ki kadının görevi daha büyüktür, daha kutsaldır. Çünkü o dışardaki erkeği kadın yetiştiriyor zaten.

Ebubekir fıtrat farklılıklarına değinirken kadının anne olarak üstlendiği rolün altını çizmektedir. Hüseyin de aynı şekilde kadın erkek eşitliğinin fıtrata ters bir konu olduğunu beyan etmektedir ve şöyle bir teşbihle bu konudaki görüşlerini açıklamaktadır:

> **Hüseyin:**"Ben de kamyon şoförlüğü yaparım". Yaparsın ama senin yapabileceğin daha güzel meslekler var. Şimdi okuduğum bir yazıda sobaya odun lazım değil mi? İllaki sobalara odun lazımdır, şimdi ben sobaya odun lazım diyerek tutup Ulu Cami'nin o güzel nadide minberini sobaya atabilir miyim? İşte hanımlarımız da bizim medeniyetimizde çok kıymetlidir, bu kıymetlilikle ben kendimi eşitlemek için uğraşmam.

Merve, Rümeysa, Ebubekir, Hüseyin ve Hamza'nın bütün sorulara verdikleri yanıtlar, alan olarak Kur'an kursunun gencin görüşleri üzerindeki etkilerini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Diğer alanlardaki görüşmecilerimiz, daha önce "radikal" olarak nitelendirdikleri görüşlere sahip olsalar da zamanla "ılımlılaştıklarını" beyan etmişlerdir:

> **Rauf**: mesela şu an ben sizinle bu masaya oturduysam ve siz bi bayansınız ben ılımlı durumuna düşüyorum. Biraz artık hani şey, radikalizmin o sınırları içerisinden çıktığın zaman sen ılımlısın. . . 9. Sınıfta İmam Hatip'e girdiğim andan beri tamamen çok değişmişimdir yani. Ben başta radikaldim, asla buraya gelip buraya oturamazdım.
>
> **Hasan**: Şöyle söyleyim ilk başta o ağır İslamcı- bizim kadınlarla el sıkışma durumumuzda sıkışmıyorduk. Sonra şey olmuştu bizim bir hocamız vardı edebiyat hocamız, o bunun aslında çok gurur kırıcı bir şey olduğunu anlattı. Sonra bana makul geldi şey olmuştum.

Rauf'un eskiden sizinle aynı masada oturamazdım ve Hasan'ın önceden elinizi sıkmazdım sözlerine binaen inançlı Z Kuşağı gençleri için inanç ve ibadet pratiklerinin, mantık çerçevesinde, gündelik hayat içerisinde karşılaştıkları yeni durum ve sorunlara göre şekillendiğini belirtmek mümkündür. Mannheim'ın ele aldığı şekliyle, dönemlerin beraberinde getirdiği verniğin altında yansıttıkları karakteristik renk tonu itibariyle, Z Kuşağı önceki kuşaklardan ayrılmaktadır. Z Kuşağı gençlerinin karakteristik renk tonu, sosyal, kültürel, ekonomik ve sembolik sermayelere göre şekillenmekte ve alt tonlar yansıtmaktadırlar. Aynı kuşağın mensupları olsalar da bu kuşağa mensup bireyler, farklı deneyimlerine göre alt-gruplar oluşturmuş ve heterojen bir gençlik yapısı sergilemektedirler.

Sonuç ve Öneriler

Toplumun geleceğinin mimarı olarak nitelendirilen gençliğin günümüzdeki temsilcileri olan ve toplam nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan Z Kuşağı bireylerinin, din hususundaki düşünce, tutum ve davranışları bu çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Fiziki, biyolojik, ruhsal ve sosyal etmenler göz önünde bulundurularak seçilen, ailelerini muhafazakâr olarak tanımlayan, 14-20 yaş arası 22 genç, din algıları ve din algılarını etkileyen temel unsurlar hakkındaki sorularımızı yanıtlamıştır.

Mannheim'ın kuşak teorisi, Bourdieu'nün alan teorisi ve Glock ve Stark'ın dindarlığın boyutları, kuşaklar arası ve kuşak içerisindeki farklı tutumları incelemek amacıyla bu tezin teorik çerçevesini oluşturmuştur. Mannheim'a göre somut tarihsel sorunlar ekseninde benzer deneyimler yaşayan kuşak mensupları, ortak bir kadere katılmışlar ve çağın verniği altında benzer renkler yansıtmışlardır. Bourdieu'ye göre somut tarihsel sorunların yanı sıra bireylerin toplumlardaki yerleri ve alanları önemli bir rol oynamaktadır. Bu alanlarda ekonomik, kültürel, sosyal ve sembolik sermayeler edinilip dönüştürülmektedir. Habitus bu sermaye türlerinin harekete geçtiği mekanizmadır. Birey yalnızca alan tarafından şekillendirilmez, bu mekanizma içerisinde alanı da şekillendirebilir. Habitus ve alan arasındaki diyalektik ilişki doğrultusunda hem alan habitusu şekillendirir hem de habitus alanı şekillendirir. Dindarlık yapısı itibariyle karmaşık bir olgudur. Glock ve Stark'ın belirlediği dindarlığın beş boyutu, Z Kuşağı gençlerinin tutum ve davranışlarını ve dindarlığın gündelik hayata sirayet edişini incelemek adına kullanılmıştır. Çağın beraberinde getirdiği hızlı değişim, dindarlık algıları ve boyutlarını da şekillendirmekte yeni bir dindar modeli ortaya koymaktadır.

Belirli tarihler arasında doğan, ancak yalnızca bu tarihlerin matematiksel etkisi bağlamında değil, bu dönemlerde yaşanan kültürel, toplumsal, ekonomik ve politik olgular ekseninde şekillenen birey grupları kuşak terimiyle tanımlanır. Kuşakların homojen kitleler olmaması neticesinde, kuşaklar arasında olduğu gibi, aynı kuşak içerisinde de farklılıklar gözlemlenebilir ve sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik bağlamlarda alt gruplardan söz edilebilir.

Bu tezde konu edindiğimiz Z Kuşağı'nın temel özellikleri arasında teknolojinin yerlileri olma ve bireysellikle özgürlüğe atfettikleri önem ilk sıralarda yer almakta; içinde bulundukları pragmatist dünya düzenine yaklaşımları, anlam arayışları ve globalleşmenin beraberinde getirdiği kaygılar da bunları takip etmektedir. Kuşakların homojen kitleler olmamaları neticesinde, görüşmecilerimizden bazıları bu sıralanan özelliklere katılmamış ve çağın getirdiklerine karşı farklı tutumlarını beyan etmişlerdir.

Z Kuşağı'na mensup gençlerin din algılarını etkileyen temel unsurların, sosyal sermayenin yapıtaşlarını oluşturan aile, okul ve arkadaşlar; teknoloji, çeşitli sosyal mecralar ve bu kuşağın sıklıkla karşılaştığı, "liberallik" çerçevesinde ele alınan, özgürlük, kadın erkek eşitliği ve eşcinsellik gibi olgular olduğu belirlenmiştir. Aile, genç bireyin, inanç ve ibadet motivasyonu kazandığı ilk alandır. Görüşmecilerimiz ailelerinin dindarlık pratiklerinin kendi dindarlık pratiklerini şekillendirdiğini ifade ederken, kendi inanış ve ibadet biçimlerinin ailelerinden yer yer farklılaştığını belirtmişlerdir. Gençler genellikle dindarlığın bilgi boyutunda, aldıkları eğitimler ve araştırmaları neticesinde, ailelerinden daha bilinçli olduklarını belirtseler de dindarlığın pratik boyutunda ebeveynlerine kıyasla daha zayıf kaldıklarının altını çizmişlerdir. Bunun yanı sıra, ebeveynlerle yapılan kıyaslarda bireyselleşme, liberalleşme, özgürlüğe verilen önem ve dindarlığın sınırlarını mantığa dayandırma gibi hususlar ön plana çıkmıştır.

Kuşaklar arasındaki farklılaşmanın oluşmasına zemin hazırlayan alanlardan biri okullardır. Okullar kimi zaman sundukları eğitim bağlamında kültürel sermaye ve dindarlığın bilgi boyutunu şekillendirmiş, kimi zaman da görüşmecilere sağladığı farklı arkadaş çevreleri neticesinde sosyal sermayeyi biçimlendirmiştir. Hz. Peygamber'in "Kişinin dini, arkadaşının dini gibidir."[109] Hadis-i Şerif'i Bourdieu'nün akademik dilde sosyal sermaye olarak adlandırdığı olguya işaret etmektedir. Bu bağlamda Yatılı Kur'an Kursları, İmam Hatip Liseleri, Özel Liseler, Anadolu Liseleri ve çeşitli üniversiteler farklı alanlar olarak ele alınmış ve bu alanların öğrencilerin dini yaşayışları ve hayat görüşleri üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Görüşmecilerimizin hepsi içinde bulundukları alanların ve arkadaş çevrelerinin inançları ve özellikle ibadet pratikleri üzerindeki etkilerinin altını çizmişlerdir. Kur'an kurslarında eğitim gören görüşmecilerimiz, kurs yaşamının onları dış dünyanın etkilerine karşı muhafaza ettiğini ve dini yaşayışı hayatlarının merkezine koymalarına imkân sağladığını belirtmişlerdir. Bu alandaki görüşmecilerimiz verdikleri tüm yanıtlarda, özellikle liberal düşünceler başlığı altında ele aldığımız dini açıdan tartışmalı konular hakkındaki görüşleriyle, kursun alan olarak onların üzerindeki etkilerini yansıtmışlardır. Kur'an kurslarından farklı alanlarda eğitim gören görüşmecilerimiz, çoğunlukla dini normlarla çelişen pratikleri onaylamasalar da bu pratikleri özgürlükler çerçevesinde ele almışlar ve bireysel hak olarak kabul etmişlerdir. Bir diğer deyişle, bu alanlardaki gençler için geleneksel dindarlığın yerini, çoğunlukla daha seküler ve bireysel özgürlüklerle eşleştirilen yeni bir dindarlık tipolojisi almıştır.

Yaşadıkları çağın beraberinde getirdiği hızlı değişim sonucunda önceki kuşaklardan farklı olarak, çok vakit geçirdikleri bir alan olan sosyal medya, gençlerin kimliklerinin şekillenmesinde rol alan diğer önemli bir olgudur. Bu olgu, görüşmecilerimizin hayata bakış açılarını, bilgiye ulaşma

[109] Tirmizi, *Zühd*, 45. Ebu Davud, Edeb, 16.

hızlarını, dini vaazlardaki üslup ve içerik beklentilerini, dini paylaşımlara yaklaşımlarını ve mahremiyet algılarını yönlendirmiştir. Dini eğitim sürecinde ailelerinden bekledikleri muhaffef yaklaşım, çeşitli YouTube kanallarında karşılığını bulmuş ve yeni bir vaaz tarzının doğmasının önünü açmıştır. Görüşmecilerimizin hepsi telefonlarına bağlı, devamlı "çevrimiçi" oldukları bir hayat tarzını benimsediklerini belirtseler de mahremiyetlerine özen gösterdiklerini, dini de mahrem bir olgu olarak ele aldıklarını ve dolayısıyla dini içerikli paylaşım yapmayı tercih etmediklerini beyan etmişlerdir.

Alan araştırması esnasında görüşülen sınırlı sayıdaki gençten elde edilen bilgiler doğrultusunda, Z Kuşağı'na mensup gençlerin inanç meselesinden ziyade, gündelik hayatlarında inançlarının gereğini yerine getirme konusunda sıkıntı yaşadıkları tespit edilmiştir. Dindarlık tanımlarının etik çerçevede şekillendiği ve ahlaki yükümlülükleri dinî pratiklerin üzerinde tuttukları anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra, bireyin ahlâkını toplumsal ahlâktan daha öncelikli buldukları ve bireysel özgürlükleri ön plana çıkardıkları görülmüştür.

Görüşmelerimiz esnasında, gençler iklim krizi ve hızlı küresel değişimler hususundaki endişelerini sık sık dile getirmişlerdir. Nitekim, görüşmelerimizin hemen akabinde Covid-19 salgını ortaya çıkmış ve toplumsal hayatta radikal değişimlere yol açmıştır. Salgınının teknoloji, bireysellik ve globalleşmeye etkisinin kuşaklar arasında tecrübe edilişindeki fark, önümüzdeki dönemde yapılacak olan çalışmalara konu edilebilir. Bu bağlamda, dini inanış ve ibadetin meditasyon işlevinin, kaygı ve yalnızlaşma üzerindeki etkisi incelenebilir.

YouTube, görüşmecilerin hemen hepsinin vakitlerinin önemli bir bölümünü ayırdıkları mecra olarak ön plana çıkmıştır. Bu kuşağın "ne istersem istediğim zaman" sözleriyle açığa çıkan daimî erişilebilirlik talebiyle şekillenen bu mecra, dindarlık pratiklerinde de önceki kuşaklardan farklı bir rol oynamaktadır. Gençlik döneminde karşılaşılan tereddütler ve gündelik hayattaki pratik sorunları dini çerçevede konu edinen ve Z Kuşağı arasında oldukça popüler olan YouTube kanalları ayrı bir çalışmaya konu edinilebilir.

Saha araştırması esnasında ortaya çıkan önemli hususlardan biri inanç konusunda yoğun tereddüt yaşadığını belirten iki öğrencinin de İmam Hatip Lisesi'nde okumalarıdır. Öğrencilerinin çoğu, okudukları İmam Hatip Liseleri'nde akademik başarıya eskiye oranla daha fazla önem verildiğini belirtmişlerdir. Görüşmecilerin öne sürdüğü eski ve yeni arasındaki bu kıyaslama ayrıntılı olarak irdelenebilir.

Sonuç itibariyle bu çalışma, eksikleriyle beraber, Z Kuşağının din algısını ortaya koyması açısından hem din sosyolojisi literatürüne hem de gençlik araştırmalarına bir katkı olarak değerlendirilmeli ve yapılacak daha kapsamlı araştırmalar için bir başlangıç olarak kabul edilmelidir.

Kaynakça

Ahmed, Abdullah Kedir. "Cultural Identity and Youth (The Case of Muslim Society)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (2014), 51-65.

Akyüz, Niyazi ve İhsan Çapçıoğlu. *Din Sosyolojisi El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015).

Arslan, Hasan "Dindarlık Boyutları, Algıları ve Uygulamaları", *Hikmet Yurdu*, 4/7 (2011), 39-61.

Atalay, Talip. "Aile Dindarlığının Gençlerin Dindarlığına Etkisi Üzerine Bir Araştırma", *Dindarlık Olgusu*. (Bursa: Kurav Yayınları, 2006). 185-208.

Babacan, Mehmet Emin. "Teknoloji Kullanmak İletişim Kurmak Değildir: Kuşakların İletişim Pratikleri Üzerine", *Sosyoloji Divanı* 13, (2019), 47-57.

Bayraktar, Muhammed Mustafa. "Gençlik Döneminde Görülen Obsesif Kompulsif Belirtinin İnanç, İbadet ve Dini Bilgi Düzeyi Gibi Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Marife*, 17/1 (2017), 151-175.

Bourdieu, Pierre. "Forms of Capital" *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. J. Richardson, (Westport, CT: Greenwoord, 1986), 15-29.

Bourdieu, Pierre. "Viva La Crise!: Sosyal Bilimde Heterodoksi İçin", *Ocak ve Zanaat*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007). 33-49.

Burcu, Esra. "Gençlik Teorilerinin Sınıflandırılmasına İlişkin Bir Çalışma*" Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 25 (1998). 105-137.

Çamdereli, Mete. "Dinsel söylem yok olmuyor, medyatikleşiyor" *TRT Akademi*, 03/06 (2018). 775-790.

Çil, Hüseyin. "M Nesli Edebiyat" *Sosyoloji Divanı*, 13 (2019). 75-98.

Dede, Ayşegül. "İ-Nesil 'Akıllı' Sokak Eylemleri" *Sosyoloji Divanı* 13, (2019). 99-108.

Dianteill, Erwin. "Pierre Bourdieu and the Sociology of Religion: A Central and Peripheral Concern". *Theory and Society*. 32 (2003). 529-549.

Edmund, June-Turner Bryan S., "Global Generations: Social Change in the Twentieth Century", *The British Journal of Sociology*, 56/4 (2016). 559-577.

Fox, Claire. *I Find That Offensive!*. (London: Biteback Publishing. 2016).

Göker, Emrah. "Araştırma Tasarımı Açısından Pierre Bourdieu'nün Sanat Sosyolojisi" *Ocak ve Zanaat*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007) 525-558.

Günaydın, Fatma. "İmam Hatip Liselerinde İnanç Soru(n)ları" *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 321-335.

Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.). World Values Survey: Round Six- Country-Pooled Datafile Version: www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp. (Madrid: JD Systems Institute. 2014).

İdemen, Beril. "Sosyal Köken, Habitus ve Eğitim: Pierre Bourdieu'nün Yeniden Üretim Kuramı" *Türkiye'de Gençlik Çalışması ve Politikaları*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012). 419-444.

İmamoğlu, Abdülvahit ve Adem Yavuz. "Üniversite Gençliğinde Dini İnanç ve Umutsuzluk İlişkisi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 13/23 (2011), 205-244.

Janmohamed, Shelina. *M Nesli Yeni Müslüman Gençlik*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018).

Kayıklık, Hasan. "Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi" *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19/3 (2006), 491-499.

Kımter, Nurten "Gençlikte Din ve Depresyon: Üniversiteli Gençler Üzerinde Ampirik bir Araştırma*"* *Ekev Akademi Dergisi*, 60 (2014), 223-260.

Kirman, M. Ali. *Din ve Sekülerleşme Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, (Adana: Karahan Kitabevi, 2005).

Kuran, Evrim. *Z Bir Kuşağı Anlamak*, (İstanbul: Mundi Yayınları, 2019).

Lüküslü, Demet. "Farklı Kitaplardan Farklı Açılardan Gençlik Analizleri", *Birikim*, 196 (2005), 69-73.

Lüküslü, Demet. "Günümüz Türkiye Gençliği: Ne Kayıp Bir Kuşak Ne de Ülkenin Aydınlık Geleceği", *Türkiye'de Gençlik Çalışması ve Politikaları*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012). 287-298.

Lüküslü, Demet. *Türkiye'de Gençlik Miti*, (İstanbul; İletişim Yayınları, 2009).

Mannheim, Karl. "The Problem of Generations", *Essays on the Sociology of Knowledge*, (Londra: Routledge Publishing, 1952). 276-322.

Mead, Margaret. *Culture and Commitment: A Study of the Generation Gap. Published for the American Museum of Natural History*, (New York: Garden City, 1970).

Nacak, İbrahim. "Kuşak Sosyolojisi: Kavramsal ve Metodolojik Temeller" *Sosyoloji Divanı* 13, (2019), 9-29.

Odabaşı, Fatma *Gençlerde Din ve Sivil İtaatsizlik*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016).

Özer, Pınar Süral vd.., "Kuşakların Farklılaşan İş Değerlerine İlişkin emik bir Değerlendirme", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 38 (2013), 123-142.

Özüdoğru, Büşra "Tesettür Algısının Değişimi: Üç Nesil İncelemesi *Sosyoloji Divanı* 13, (2019), 109-132.

Palabıyık, Adem. “Pierre Bourdieu Sosyolojisinde ‘Habitus’, ‘Sermaye’ ve ‘Alan’ Üzerine*” Liberal Düşünce Dergisi*, 62 (2011), 1-21

TDK, “Kuşak”, sozluk.gov.tr, (erişim Ekim 2019).

TÜİK, (2018a), Nüfus Projeksiyonları 2018-2080.

Twenge, Jean M. *i-Nesli*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018).

Yapıcı, Asım. “Küreselleşen Dünyada Gençlik ve Gençlerde Dini Hayat”. *Peygamberimiz ve Gençlik,* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018). 83-99.

EKLER

EK 1 Mülakat Formu

1. Kendini bize tanıtır mısın? Yaşın, hangi okuldasın, ailen ne iş yapar, eğitim durumları nedir, ne olmak istiyorsun, kaç kardeşsin? Bu tarz genel bilgiler istiyoruz seninle alakalı.

2. Hangi kuşağa mensup olduğunu biliyor musun? Kuşağını nasıl tanımlarsın?

3. Bir günün nasıl geçer?

4. Sosyal medyada aktif misin? Telefonuna ne sıklıkla bakarsın?

5. Youtube'da takip ettiğin kanallar var mı? Televizyon mu izlemeyi tercih edersin YouTube mu? (televizyonsa ne tür programlar)

6. Ne tür müzikler dinlemekten hoşlanırsın?

7. Dinin senin hayatındaki önemi nedir? Dinin temel anlamı senin için nedir? Mesela iman esaslarını kabul edip ibadetlerini yerine getirmek midir (iman esaslarını açmalarını sağlamaya çalışalım) yoksa insanlara iyilik yapmak mıdır? Öbür dünyayı anlamlandırmak mıdır yoksa bu yaşadığımız hayata anlam kazandırmak mıdır?

8. Ailenle ilişkileriniz nasıl? Ailen dindar mıdır? Evinizde ibadet edilir mi?

9. Sen ibadet eder misin? Dua eder misin? Ne sıklıkla, hangi sebeplerle dua edersin? Dua etmek sana kendini nasıl hissettirir?

10. Dini sorularını kime sorarsın? Din eğitimini nereden aldın?

11. Ailen sana dini telkinlerde bulunur mu? İbadet etmen konusunda uyarılır mısın?

12. Anne babanın ibadet ve inanç pratikleri ile seninkiler sence farklı mı? Aranızda hiç dini mevzularda görüş ayrılıkları oluyor mu?

13. Arkadaşlarınla ilişkilerin nasıl? Boş zamanlarınızda neler yaparsınız? Dini meselelerle ilgili tartışır mısınız? Aile yapılarınız birbirine benzer mi?

14. Dini kimliğin sosyal medyada görünür müdür? Cuma, kandil ve benzeri mesajlar paylaşır mısın mesela?

15. Dini içerikli videolar izler misin?

16. Alışveriş yapmayı sever misin? İhtiyacın olan şeyleri mi alırsın yoksa genel olarak alışveriş yapmak hoşuna gider mi?

17. Harçlığını nasıl değerlendirirsin? Harçlığından başkalarına yardım yapar mısın?

18. Dini inancın kıyafet tercihlerini etkiler mi? Yemek tercihlerini etkiler mi?

19. Kadın erkek ilişkileri hakkında ne düşünüyorsun? Kadın erkek eşitliği hakkında ne düşünüyorsun?

20. Mesela evleneceğin kişinin dindar olup olmaması senin için önemli midir?

21. Eşcinsel bireyler hakkında ne düşünüyorsun? Sana olağan geliyor mu günlük hayat içerisinde? Eşcinsel tanıdıkların var mı? Ya da işte karşı cinsle ilişkiler hakkında ne düşünüyorsun? Sence kesinlikle olmamalı mı yoksa belirli ölçülerde karşı cinsten biriyle arkadaşlık eder misin?

22. Anne-babanın kuşağı ile kendi kuşağın arasında ne gibi farklar görüyorsun?

23. Sınavlara hazırlanıyor musun? Nasıl gidiyor hazırlıklar? Sınav sence ibadetleri geri plana atar mı?